

# Pels camins de la «via valenciana»: la indústria en el segle de la revolució\*

per Lluís Torró i Joaquim Cuevas

## RESUM:

Aquest article analitza la trajectòria de la indústria valenciana al segle XIX a partir dels canvis que va conèixer la societat d'ençà de la crisi de l'Antic Règim. Primerament, hom pren en consideració els problemes de la sederia valenciana i de les seues relacions amb les activitats agràries, en el context de la revolució liberal. Es reconsidera la definició d'una via agrarista de desenvolupament per part de l'oligarquia burgesa com el resultat d'un procés inevitable. A la segona part de l'article, s'ofereix un quadre general dels trets més rellevants del model industrial valencià del huit-cents. La caracterització es fonamenta en una sèrie d'hipòtesis sobre el paper dels mercats, els orígens socials de la indústria, així com l'estructura organitzativa i de finançament de les empreses industrials. Finalment, s'assenyala el que són les principals debilitats en el coneixement sobre la realitat industrial valenciana d'aquest període i es proposa una agenda de recerca.

## PARAULES CLAU:

País Valencià, indústria (s. XIX), revolució liberal, sederia, empresa industrial, mercats, finançament industrial, burgesia.

## ABSTRACT:

This article examines the line of development followed by the industry of Valencia in the course of the nineteenth century in connection with the changes undergone by society after the demise of the Ancien Régime. It looks, first, at the problems of the silk industry and its relation with agricultural activities in the context of the liberal revolution. More precisely, it subjects to scrutiny the idea that the choice of an agricultural path of development by the bourgeois oligarchy was the result of an inevitable process. In its second half, the article draws a general picture of the nineteenth-century Valencian model of industrial development, dwelling on its most relevant traits. The picture rests on a series of hypotheses regarding the rôle of the markets, the social origins of industry, the organizational structure of industrial enterprises, and their financing. The article ends by pointing out the main weaknesses in our present knowledge of the subject and by drawing up a corresponding research agenda.

## KEY WORDS:

Valencia, nineteenth-century industrialization, liberal revolution, silk industry, industrial enterprises, markets, financing, bourgeoisie.

\* Volem agrair els comentaris de Manuel Ardit, Salvador Calatayud, Jesús Millán i Javier Vidal, així com dels avaluadors anònims de RECERQUES; llurs suggeriments han contribuït a millorar la redacció final del treball. Una primera versió d'aquest text es va presentar a *II Congrés de Recerques: Enfrontaments civils, Postguerres i Reconstruccions*, Lleida, 2002.

El desenvolupament del capitalisme al País Valencià és un fenomen ben singular. La seua peculiar evolució econòmica, marcada, entre d'altres coses, per un pes important de les activitats agràries i per un procés d'industrialització lent i difús, ha estat objecte d'un gran nombre de reflexions historiogràfiques que han tractat d'explicar-ne les claus. Des del fecund i pioner treball de Fuster, la recerca històrica ha estat orientada, en bona mesura, a retre comptes de la debilitat de la consciència nacional valenciana. Tot i que aquesta preocupació ha anat disminuint en el temps, segueix sent el teló de fons que, més o menys explícitament, es troba darrere de les diferents propostes explicatives que han anat posant-se damunt la taula al llarg dels darrers quaranta anys. A diferència del que ocorre a d'altres territoris del nostre àmbit lingüístic, i particularment a Catalunya, a la historiografia valenciana hi trobem un notable grau d'insatisfacció amb les diverses explicacions en ús. Tot i l'important nombre d'aportacions, algunes tan notables com les de Reglà, Giralt, Garcia Bonafé, Lluch, Sebastià, Palafox, Garrabou, Tomás Carpi o Nadal, la tendència, des de mitjan anys huitanta, s'ha encarat més a l'exploració o aprofundiment de nous temes, així com a les recerques de caràcter més local, sense que açò haja derivat en l'aparició de noves propostes explicatives.<sup>1</sup>

1. Les referències esmentades són: J. FUSTER, *Nosaltres els valencians*, Barcelona, Edicions 62, 1962; J. REGLÀ, *Aproximació a la Història del País Valencià*, València, Eliseu Climent ed., 1968; E. GIRALT, «Problemas históricos de la industrialización valenciana», *Estudios Geográficos* 112-113, 1968, 369-394; M. GARCÍA BONAFÉ, «El marco histórico de la industrialización valenciana», *Información Comercial Española* 485, 1974, 135-146; E. LLUCH, *La vía valenciana*, València, Eliseu Climent ed., 1976 (hi ha una reedició recent amb una actualització bibliogràfica i un estudi a càrrec de V. SOLER); E. SEBASTIÀ, «Crisis de los factores mediatizantes del régimen señorial. Feudalismo y guerra campesina en la Valencia de 1835», J. L. GARCÍA DELGADO (ed.), *La cuestión agraria en la España contemporánea*, Edicusa, Madrid, 1976, 395-413; J. PALAFOX, «La economía valenciana en los siglos XIX y XX», *Papeles de Economía Española* 20, 298-308; R. GARRABOU, *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana (1850-1900)*, València, Alfons el Magnànim, 1985; J. A. TOMÁS CARPI, *La lógica del desarrollo económico: el caso valenciano*, València, Caixa d'Estalvis, 1985; J. NADAL, «El desenvolupament de l'economia valenciana a la segona meitat del segle XIX: ¿una via exclusivament agrària?», *Recerques* 19, 1987, 115-132. Als darrers anys alguns dels autors esmentats i altres que s'hi han afegit han matisat i corregit algunes de les posicions inicials a la calor del propi debat, sense que això s'haja traduït en nous plantejaments. En aquest sentit destaquen els treballs de T. CARNERO i J. PALAFOX, *Creixement, politització i canvi social*, València, Alfons el Magnànim, 1990; J. PALAFOX, «Expansión de las exportaciones, crecimiento, diversificación industrial e industrialización», a J. AZAGRA, E. MATEU i J. VIDAL, *De la sociedad tradicional a la economía moderna. Estudios de historia valenciana contemporánea*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», 1996, 321-345; J. PALAFOX, «La tardía industrialización de la economía valenciana», L. GERMÁN, E. LLOPIS, J. MALUQUER DE MOTES i S. ZAPATA (eds.), *Historia económica regional de España, siglos XIX y XX*, Barcelona, Crítica, 2001, 390-412; E. SEBASTIÀ i J. A. PIQUERAS, *Pervivencias feudales y revolución democrática*, València, Alfons el Magnànim, 1987; E. SEBASTIÀ i J. A. PIQUERAS, *Agiotistas, negreros y partisanos. Dialéctica social en vísperas de la Revolución gloriosa*, València, Alfons el Magnànim, 1991; i F. A. MARTÍNEZ GALLEGO, *Desarrollo y crecimiento. La industrialización valenciana, 1834-1914*, València, Conselleria d'Indústria, Comerç i Turisme, 1995. L'única excepció rellevant són les notables propostes d'interpretació realitzades per J. MILLAN, «L'economia i la societat valencianes, 1830-1914. Les transformacions d'un capitalisme perifèric», P. RUIZ, *Història del País Valencià. V. Època contemporània*, Barcelona, Edicions 62, 1990, 29-76, i «Els inicis revolucionaris de la societat valenciana contemporània. Revolució, canvi social i transformacions econòmiques, 1780-1875», AZAGRA, MATEU i VIDAL (eds.), *De la sociedad...*, 125-162, fruit, a més, del treball col·lectiu i individual d'investigadors com Salvador Calatayud, Enric Mateu o M. C. Romeo.

No és aquest el moment per fer un repàs historiogràfic exhaustiu de la literatura al voltant de la qüestió. Això ja ho han fet altres als quals ens remetem.<sup>2</sup> A la present contribució tan sols volem fer un breu repàs per alguns dels temes sobre els quals les recerques més recents i les nostres, particularment, han aportat noves llums que poden esclarir algunes de les qüestions més polèmiques o de tractament més insatisfactori. Volem reflexionar, sobretot, al voltant de la que, en bona mesura, ha estat la gran paradoxa d'aquesta activitat historiogràfica: la migradesa d'investigacions sobre el sector industrial valencià. Curiosament, el sector protagonista del procés ha suscitat un escàs nombre de treballs, sobretot, quan el comparem amb altres camps de recerca com el de la història agrària, o, més recentment, la història política i social. Així, per exemple, mentre la discussió al voltant de l'existència o no d'una autèntica burgesia valenciana ha promogut l'aparició de notables monografies sobre el caràcter de la revolució burgesa i sobre el comportament social d'aquesta classe, o la preocupació per la qüestió agrària ha propiciat destacats estudis sobre fenòmens com el carlisme; en canvi, els nostres coneixements sobre l'evolució industrial valenciana o la formació de la classe obrera són particularment pobres, especialment entre la guerra del Francès i la Gloriosa.<sup>3</sup>

Un dels trets més destacats d'aquest buit és l'absència d'estudis concrets sobre les relacions entre la indústria i l'agricultura. Per regla general, la major part de les interpretacions han partit de la consideració d'ambdós sectors en termes estàtics i, normalment, vinculats exclusivament pels mercats: l'agricultura com a competidora de la indústria en l'atracció de capitals i com a proveïdora de matèries primeres, i, a l'inrevés, la indústria com a proveïdora de béns de producció per a l'agricultura. Tot i això, fins en aquest aspecte més explorat

2. P. RUIZ, «Consideraciones críticas sobre la nueva historiografía valenciana de los años 60 y 70», AZAGRA, MATEU i VIDAL (eds.), *De la sociedad...*, 15-33.

3. Sense cap ànim d'exhaustivitat ja que es tracta dels camps on més i millor s'ha avançat en els darrers temps volem destacar els següents treballs. Pel que fa a la revolució burgesa: I. BURDIEL, *La política de los notables. Moderados y avanzados durante el régimen del Estatuto Real (1834-1836)*, València, Alfons el Magnànim, 1987; M. C. ROMEO, *Entre el orden y la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta (1814-1833)*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», 1993; P. DIAZ, *Después de la revolución. Centralismo y burguesía en Alicante (1844-1854)*, Alacant, Diputació, 1998. Pel que toca als comportaments socials de la burgesia: A. PONS i J. SERNA, *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera en la Valencia de mediados del XIX*, València, Diputació Provincial, 1992, i «En buena compañía. Los burgueses valencianos a mediados del siglo XIX», AZAGRA, MATEU i VIDAL (eds.), *De la sociedad...*, 216-231; T. HERNÁNDEZ SEMPERE, «Tensiones familiares i patrimoni: ventura i desventura de la fortuna acumulada pel Marquès de Campo», *Afers* 16, 1993, 347-361; una visió de síntesi a J. VIDAL, «Creixement econòmic i canvi social: l'auge de la burgesia al País Valencià, 1830-1914», *Afers* 16, 1993, 483-501. Pel que respecta al carlisme: J. MILLAN, «Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva», *Recerques* 16, 1984, 95-118, «La resistencia a la revolución en el País Valenciano: oligarquías y capas populares en el movimiento carlista», J. AGIRREAZKUEENAGA i J. URQUIJO (eds.), *150 años del convenio de Bergara y de la ley del 25-X-1839*, Gasteiz, «Radicalismo, pasividad, contrarrevolución. Política y conflictividad durante el ascenso del capitalismo», *Idearium* 1, 1992, 75-90, i, «Per una història social del carlisme. Una reflexió sobre els problemes de l'anàlisi històrica del moviment carlí», C. MIR (ed.), *Actes. Carlins i integristes: Lleida, segles XIX i XX*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1993, 13-50. Finalment, pel que fa a la història del moviment obrer en aquest període segueix sent obligatori el treball de M. CERDÀ, *Lucha de clases e industrialización*, València, Almuñín, 1980.

s'han deixat de banda qüestions de gran transcendència. A més, i encara que cada cop sembla més superat el plantejament del problema en termes d'incompatibilitat —indústria o agricultura—, no s'han arribat a plantejar de forma contundent vies de compatibilitat i, fins i tot, de reforçament mutu entre l'evolució dels dos sectors.

Les intencions d'aquest treball són, doncs, les de repensar la trajectòria de l'economia valenciana al segle *xx* a partir, fonamentalment, dels canvis que va conèixer la societat d'ençà de la crisi de l'Antic Règim. Hem dividit el text en dues parts. A la primera fem una anàlisi que, amb el rerefons del procés revolucionari, pren en consideració els problemes de la indústria valenciana —i particularment de la sederia— i de les seues relacions amb les activitats agràries. La revisió d'aquesta qüestió, a la llum de les aportacions de M. C. Romeo,<sup>4</sup> ens porta a reconsiderar la definició d'una via agrarista de desenvolupament per part de l'oligarquia burgesa moderada com el resultat d'un procés inevitable. A la segona part del treball, d'acord amb el que hui sabem sobre la indústria valenciana, tractem d'oferir un quadre general dels trets més rellevants del model industrial valencià del huit-cents. Aquesta visió, condicionada per la notable manca d'estudis monogràfics, parteix de la consideració del valor explicatiu que té l'existència d'un important teixit manufacturer previ a la consolidació del capitalisme. La nostra caracterització es fonamenta en una sèrie d'hipòtesis —contrastades ja en algun cas local— sobre el paper dels mercats, els orígens socials de la indústria, així com l'estructura organitzativa i de finançament de les empreses industrials. Finalment, a les conclusions, ens centrarem a assenyalar el que, segons la nostra opinió, són les principals debilitats en el coneixement sobre la realitat industrial valenciana d'aquest període i proposarem una modesta agenda de recerca.

### *Les alternatives de l'economia valenciana i la revolució liberal*

Com ja hem assenyalat en un altre lloc, la història del capitalisme al País Valencià ha estat analitzada sempre des del prisma agrari, per a bé o per a mal.<sup>5</sup> La importància d'aquest sector en l'economia valenciana fins la dècada de 1960 i la forta empremta que ha deixat en l'estructura social, han marcat la recerca historiogràfica, capficada a trobar els orígens d'aquesta particularitat. Els resultats del procés han condicionat la forma en què s'ha abordat la qüestió. L'agricultura ha estat considerada, doncs, com la protagonista absoluta: en un primer moment com a responsable de l'endarreriment —bé com a competidora amb la indústria en el mercat de capitals, bé com a sector entrebancador del desenvolupament industrial— i, més tard, ja als anys setanta del segle *xx*, arran de la constatació de l'evident transformació de l'economia, com al principal factor d'estímul de

4. ROMEO, *Entre el orden y la revolución...*

5. L. TORRÓ, «Al voltant dels orígens de la industrialització valenciana», AZAGRA, MATEU i VIDAL (eds.), *De la sociedad...*, 34-61.

l'avanç industrial —bàsicament com a *demandant* de béns industrials. Les notables dificultats que es deriven de totes dues concepcions a l'hora de retre compte del procés són ben evidents. D'una banda, no sembla raonable considerar endarrerit un sector que va exhibir un notable dinamisme al llarg del segle XIX i, d'una altra, perquè la indústria responguera als estímuls provinents de l'agricultura al darrer terç del XIX, és imprescindible l'existència prèvia d'activitats manufactureres de les quals a hores d'ara, en sabem ben poc.

Abans de l'adveniment del capitalisme industrial, el País Valencià comptava, però, amb un sector manufacturer d'un pes considerable dins la seua estructura productiva. Segons l'estimació d'Hernández Sempere, a finals del segle XVIII, probablement al voltant del 25% de la població activa —tenint en compte les limitacions de les fonts i del propi concepte— s'hi dedicaria, una xifra realment notable dins el context.<sup>6</sup> A més, un grapat significatiu d'aquestes activitats —particularment, el tèxtil, representat fonamentalment per la sederia i la draperia, i el paper— havia sofert un clar procés d'especialització i acumulació de capital. En principi, doncs, aparentment les condicions semblaven adequades per a la transformació: un important grau d'urbanització,<sup>7</sup> una forta concentració de la propietat de la terra i la presència d'activitats manufactureres susceptibles de liderar un procés d'industrialització. Tot i això, la industrialització valenciana no va respondre a aquestes expectatives inicials.

La responsabilitat no pot atribuir-se exclusivament a l'evolució de l'agricultura. L'opció agrarista de la burgesia valenciana, com ja va intuir Ernest Lluch, va ser el resultat d'un procés complex en què es barregen una gran quantitat de factors. La recerca més recent sobre les característiques de la revolució liberal a València ha aportat una llum considerable sobre la qüestió. Els orígens socioeconòmics de la classe dirigent que va sorgir d'aquest procés es troben, a la ciutat de València almenys, àmpliament vinculats a les activitats sederes. Els problemes de la sederia es trobaven, doncs, al centre de les preocupacions d'aquesta classe social que, majoritàriament, va abraçar i protagonitzar la revolució burgesa al País Valencià.<sup>8</sup>

6. T. HERNÁNDEZ SEMPERE, «Indústria gremial, manufactures i comerç», M. ARDIT (coord.), *Història del País Valencià. IV. L'època borbònica fins a la crisi de l'Antic Règim*, Barcelona, Edicions 62, 1990, 71-109. Segons les dades de població activa proporcionades per R. MARTÍN RODRÍGUEZ, «Pautas y tendencias de desarrollo económico regional en España: una visión retrospectiva», J. L. GARCÍA DELGADO i A. PEDREÑO (dirs.), *Ejes territoriales de desarrollo: España en la Europa de los noventa*, Madrid, Economistas, 1992, l'any 1800 el País Valencià tenia una població activa industrial que arribava al 21% i sols era superat per Catalunya (27,7%) i Madrid (32,4%), tot i que aquesta darrera xifra respon a circumstàncies específiques relacionades amb el poder públic.

7. El 1786 el País Valencià comptava amb un municipi que superava els 40.000 habitants, sis que superaven els 10.000 i catorze que superaven els 5.000. Tan sols els 72.000 habitants de València representaven quasi el 9% del total de la població valenciana i, tots plegats suposaven un poc més de la tercera part del total de la població; J. S. BERNAT i M. A. BADENES, *Crecimiento de la población valenciana (1609-1857)*, València, Alfons el Magnànim, 1994, 261-282. Cal tenir en compte que, segons J. DE VRIES, *La urbanitzación de Europa*, Barcelona, Crítica, 1987, 104, la mitjana europea el 1800 per a les poblacions de més de 40.000 i més de 5.000 era, respectivament, del 7,4% i del 13%.

8. De fet, la hipòtesi de partida de Romeo consisteix a suposar que la defecció d'aquesta burgesia respecte de l'opció absolutista deriva de la incapacitat d'aquesta per resoldre els problemes derivats de la pèrdua de l'imperi americà. Des del nostre punt de vista, tot i que sembla plausible

Un dels elements centrals a l'hora de comprendre els problemes de la manufactura sedera és la seua dependència del mercat col·lonial. La primera gran crisi sedera va coincidir en el temps amb la paralització del comerç amb Amèrica arran de les guerres marítimes de principis del segle XIX i la posterior guerra del Francès que va suposar la independència *de facto* de les colònies americanes.<sup>9</sup> Les dificultats posteriors per a restaurar les exportacions a aquest mercat —com sembla que va ocórrer a Catalunya— potser derivaren de la pràctica inexistència de relacions comercials directes.<sup>10</sup> En efecte, la comercialització de teixits de seda valencians cap a Amèrica es feia fonamentalment a través dels carregadors d'Índies assentats a la ciutat de Cadis.<sup>11</sup> Aquest fet, unit a l'aparició —amb el vistiplau de la monarquia— d'un fort competidor amb les sedes asiàtiques comercialitzades per la Real Compañía de Filipinas<sup>12</sup> hauria d'haver estat un factor clau que explicaria que la sederia valenciana es veiés arrossegada per la crisi del complex gadità. Ara bé, en aquesta història ens manca un importantíssim detall per tal d'esclarir el grau d'incidència d'aquest fenomen: no disposem de cap quantificació dels mercats de la seda valenciana, tan sols tenim a l'abast informació qualitativa i impressionista que impedeix, de moment, una adequada ponderació de la qüestió.

De fet, molts d'aquests testimonis indiquen que la crisi del comerç colonial no era l'única causa de les dificultats de la sederia. Les reiterades demandes de protecció per part de la indústria davant la introducció de gèneres estrangers apunten clarament a una manca de competitivitat dels teixits valencians.<sup>13</sup> És a dir, com ocorria en el cas de la manufactura llanera a Castella, malgrat que el País Valencià era un exportador net de seda en brut, els teixits estrangers —francesos, fonamentalment— competien amb èxit als mercats espanyols tot i haver de suportar uns costos superiors en la matèria primera.<sup>14</sup> El problema

---

que aquesta qüestió fóra especialment rellevant en la «presa de consciència» d'aquesta classe social, les proves que hi aporta no resulten totalment concloents. ROMEO, *Entre el orden y la revolución...*

9. V. MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz de la sedería valenciana (siglos XVIII-XX)*, València, Alfons el Magnànim, 1981, esp. 144-145. La coincidència entre les crisis sederes i les dificultats del comerç marítim és posada en relleu per R. FRANCH, *La sedería valenciana y el reformismo borbónico*, València, Alfons el Magnànim, 2000, esp. 90-92, per a períodes anteriors.

10. J. M. FRADERA, *Indústria i comerç. Les bases comercials de la indústria catalana moderna (1814-1845)*, Barcelona, Crítica, 1987.

11. M. ARDIT, «Datos sobre el comercio exterior con América en el siglo XVIII. Las empresas comerciales de Mariano Canet i Montalbán (1758-1785)», *Estudios dedicados a Juan Peset Alexandre*, València, Universitat de València, 1982, I, 157-174. «Las empresas comerciales de la sociedad 'Viuda de Mariano Canet e Hijos' y las primeras expediciones directas de Valencia a Veracruz (1786-1805)», *Estudis* 11, 1984, 103-142; R. FRANCH: «El comerç valencià amb Amèrica al segle XVIII. Una relació de caràcter indirecta», *Afers* 19, 1994, 639-658.

12. ROMEO, *Entre el orden...*, 33-34.

13. MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz...*, 163-170. I, cal afegir-ho, no sols es tracta de l'existència d'una protecció nominal, ja que quan després del 1820 la legislació s'inclina clarament pel proteccionisme, els problemes deriven de la ineficàcia de la mesura atès, segons expressió de l'època, l'«escandaloso contrabando».

14. Les raons derivarien, entre d'altres coses, del fet que els teixits francesos eren més lleugers i, a més, marcaven la moda del moment, resultant, per totes dues coses, més barats i més atractius. C. PONI, «Moda e innovazione: le strategie dei mercante di seta di Lione nel secolo XVIII», *La Seta*

més notable se situava en el terreny de la filatura, autèntic taló d'Aquilles de les manufactures tèxtils preindustrials.<sup>15</sup> En el cas de la sederia, el filat era més complex encara que als altres sectors, sobretot pel fet que les primeres operacions es realitzaven en el marc del procés d'obtenció de la matèria primera. La filatura valenciana va romandre vinculada fins la dècada dels trenta del segle XIX als mètodes tradicionals: el debanat com una operació lligada a la producció dels capolls i en mans de treballadors rurals; l'enrotllat realitzat per mà d'obra femenina urbana, però dispersa; i, a l'últim, el torcement controlat pels mestres torcedors agremiats i executat mitjançant grans torns instal·lats dins la ciutat i moguts per cavalleries. L'endarreriment tecnològic d'aquests processos respecte a les manufactures italianes o franceses era probablement el principal entrebanc de la sederia valenciana.<sup>16</sup> La millor prova d'açò és la importació de fil de seda estranger a finals del segle XVIII.<sup>17</sup>

El que no acaba de quedar clar són les raons per les quals no es va mecanitzar la filatura sedera valenciana fins a la dècada dels trenta del segle XIX. A tall d'hipòtesi, proposem dos possibles factors explicatius. El primer residiria en la rigidesa del sistema hidràulic de l'Horta.<sup>18</sup> El revifament de la filatura després de la primera guerra Carlina es va basar en una mecanització que utilitzava com a font d'energia el vapor i que, per tant, entropessava amb l'escassetat de combustible mineral i amb el consegüent encariment relatiu dels costos

---

*in Europa, Sec. XIII-XX. Atti de la ventiquattresima settimana di studi*, Prato, Felice Le Monier, 1993, 17-55. Per a la manufactura castellana: A. GARCÍA SANZ, «Competitivos en lanas pero no en paños: lana para la exportación y lana para los telares nacionales en la España del Antiguo Régimen», *Revista de Historia Económica* XII, 2, 1994, 397-434.

15. El que segueix reproduceix arguments exposats a un altre lloc: TORRÓ, «Al voltant...», 49.

16. Cal subratllar que la sederia va ser un ram capdavanter en les innovacions tèxtils fins a les primeres dècades del s. XIX, destacant el liderat italià en la filatura, mantingut fins la invenció a Lió del sistema Vaucanson a mitjan segle XVIII, la qual cosa agreujaria els problemes de competitivitat de la filatura valenciana. El filat es realitzava a Itàlia mitjançant artefactes complexos moguts per energia hidràulica, els anomenats molins de seda «alla bolognese». La superioritat d'aquest sistema radicava en el fet que permetia concentrar les tres operacions esmentades en un sol procés i amb una sola màquina; C. PONI, «All'origine del sistema di fabbrica: tecnologia e organizzazione produttiva dei mulini da seta nell'Italia settentrionale (sec. XVII-XVIII)», S. MARIOTTI (ed.), *Produttività e tecnologie nei secoli XII-XVI*, Florència, Felice Le Monnier, 1981, 309-347. L'experiència de la fabrica de Vinalesa, muntada per Lapayese i Reboull el 1769 tot introduint el sistema Vaucanson, és una bona prova de la necessitat de resoldre aquests problemes. A més, contràriament a allò que s'ha cregut durant molt de temps, no va ser en absolut una experiència aïllada sinó que es va produir en el marc d'un gran nombre d'iniciatives de mecanització, utilitzant en algun cas els mètodes italians. MARTÍNEZ SANTOS, *Cava y cruz...*, 183-218; F. Díez, «La crisis gremial y los problemas de la sedería valenciana (finales del siglo XVIII y principios del XIX)», *Revista de Historia Económica* X, 1, 39-61; R. FRANCH, «La sedería valenciana del siglo XVIII», *España y Portugal en las Rutas de la Seda*, Barcelona, Universitat, 1996, 207-210; i, FRANCH, *La sedería...*, 86-92.

17. Fins el 28,46% del total de la seda comprada a València el 1796, de la qual el 94,7% era torçada (R. FRANCH, «La comercialización de la seda valenciana a finales del Antiguo Régimen: El 'contraste' de la ciudad de Valencia», *Revista de Historia Económica* VIII, 2, 1990, 271-304).

18. Arguments molt semblants a les reflexions de V. RUBES, *La industrialització de la zona de Xàtiva al context valencià*, Xàtiva, Ajuntament, 1994, 47 i ss. Una síntesi a G. NAVARRO, *El Col·legi de l'Art Major de la Seda de València*, València, Consell Valencià de Cultura, 1996, 92-94.

de producció. En aquestes circumstàncies, alguns seders, com Santiago Dupuy, van tractar de promoure sense èxit la conversió de molins fariners o arrossers en seders.<sup>19</sup> En un sistema caracteritzat per una difícil convivència entre els diversos usos de l'aigua —per al reg o com a font d'energia per a moure els molins— l'aparició d'un tercer competidor generava greus conflictes de difícil solució.<sup>20</sup> El segon factor a tenir en compte seria el de les probables resistències socials a la mecanització. Resulta raonable suposar que la possibilitat d'introduir innovacions tecnològiques estalviadores de mà d'obra suscitara una oposició ferotge per part de diferents sectors socials. En primer lloc des dels rengles del Gremi de Torcedors, activitat subordinada que, probablement, no podria generar una acumulació de capital suficient com per a engegar el procés. La dissolució d'aquest gremi el 1793 és una bona prova de la necessitat de l'oligarquia sedera de controlar més eficaçment tot el procés tècnic de producció i, alhora, de les dificultats de fer aquest control efectiu.<sup>21</sup> Anar més enllà, suposa, de moment, entrar en el terreny de les especulacions. Tanmateix, ateses les característiques de la ciutat de València a partir dels anys noranta del segle XVIII i l'extrema preocupació de les institucions gremials per pal·liar la misèria de les classes populars, fortament afectades per la manca de treball derivada de la crisi dels mercats d'ultramar, no és cap despropòsit suposar que el temor dels fabricants a avalots fóra un factor inhibitor. L'experiència de la draperia alcoiana posa de manifest la importància de les resistències. L'any 1808, després de l'esclat de la guerra del Francès, un fabricant alcoià expressava la seua preocupació de

*«...no poder continuar las labores de mi fábrica, que en ningún modo devo abandonar por la explosión de infelices operarios que debía seguirse, cuyo particular me tiene con sobra y devo reparar del modo posible.»*<sup>22</sup>

Caldria posar aquestes qüestions en un primer pla ja que, probablement, podrien aportar clària sobre el paper del conglomerat que anomenem «classes populars» urbanes durant el procés revolucionari i, alhora, ajudaria a explicar les diferents preses de posició de la burgesia sedera.

19. MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz...*, 229-230.

20. Vegeu el debat entre V. ROSSELLÓ, «Els molins d'aigua de l'Horta de València», *Los paisajes del agua. Libro jubilar dedicado al profesor Antonio López Gómez*, València-Alacant, Universitat, 1989, 317-345 —defensant la compatibilitat entre l'ús agrícola i industrial de l'aigua, atès que els molins no en consumeixen— i S. SELMA, «Molins i rodes: entorn d'una discussió desafortunada», *Afers* 15, 1993, 11-26 —que sosté que l'aigua dels molins afecta negativament les tantes de reg. La documentació tendeix a donar-li la raó a aquest darrer (F. A. MARTÍNEZ GALLEGÓ, «Molins, batans i sèquies: notes sobre la localització industrial i els conflictes sequiers a les comarques centrals del País Valencià a mitjan segle XIX», a Diversos Autors, *Arqueologia industrial. Actes del Primer Congrés del País Valencià*, València, Diputació de València, 1990, 279-294.

21. DIEZ, «La crisis...».

22. Sobre aquestes qüestions i les referències documentals, vegeu L. TORRÓ, *Proto-indústria i acumulació originària de capital a la vila valenciana d'Alcoi (1430-1823)*, tesi doctoral inèdita, Universitat d'Alacant, 2000, 502-504.



Ens sembla, a més, que la incapacitat de l'Estat absolut per controlar aquesta contestació social pot haver constituït una raó afegida a l'hora d'entendre la defecció dels burgesos respecte a la monarquia. Així doncs, hauríem d'introduir un nou element que podria contribuir a entendre millor tant els problemes de competitivitat de la sèderia valenciana com l'enorme grau d'inestabilitat social del primer terç del segle. Ens referim a la fiscalitat. A diferència del que passava a la resta del país —amb una altra excepció, la ciutat d'Alacant—, el principal impost de la monarquia absoluta, l'Equivalent, no es recaptava a la ciutat de València mitjançant el repartiment d'una contribució proporcional al grau de riquesa, sinó de forma indirecta a través d'uns drets de portes a les mercaderies que s'hi introduïen, xifrats en el 8%. Això generava un encariment molt important tant de les matèries primeres com, sobretot, del cost dels aliments. D'aquesta manera, és molt probable que una manufactura essencialment urbana com ho era la sèderia patira un greu problema estructural de salaris elevats sense que, a més, açò es traduïra en unes millors condicions de vida per a aquells que en depenien.<sup>23</sup> L'existència d'aquesta peculiar fiscalitat impediria, àdhuc, alguns intents de traslladar la manufactura cap als pobles de l'interior, ja que el fil reintroduït a la ciutat s'encaria per l'efecte de la taxa.

Sembla evident que, tot i que els problemes de fons eren molt semblants, l'entramat institucional de la sèderia no va generar unes estructures adients a les noves realitats com es va produir, per exemple, al cas alcoià.<sup>24</sup> La gran burgesia sedera no va aconseguir assegurar-se el control dels mecanismes gremials i, amb ells, de la mà d'obra. Les raons de fons semblen trobar-se —a més de l'existència de col·legis professionals com els torcedors o els tintorers— en la persistència d'allò que Fernando Díez ha qualificat de mesocràcia gremial.<sup>25</sup> La creació de la Junta Particular de Comerç el 1762 no va aconseguir tampoc aquest objectiu i, a més, va abocar en bona mesura els comerciants-fabricants seders a separar-se, institucionalment almenys, del procés de producció. Per aconseguir entendre les raons d'aquesta trajectòria caldria conèixer millor un dels punts més obscurs de la història de la sèderia valenciana: les relacions de producció. No sabem amb certesa com s'articulaven aquestes relacions, fins a quin punt es trobaven salaritzades ni el seu grau

23. D'aquesta manera allò que havia representat un impuls als inicis del segle —des de 1728 s'introdueix el dret de portes— quan el pes de l'Equivalent a València com a recaptació directa era molt feixuc, es convertiria a la llarga en un entrebanc important; FRANCH, *La sèderia...*, 25-27. Per al coneixement del sistema fiscal valencià fins la revolució liberal, J. ROMEU, *El sistema fiscal valencià (1715-1823)*, Vinaròs, 1981. No és ocios recordar que, a finals del s. XVIII, les diferents estimacions situen el nombre d'ocupats en la sèderia urbana de València entre 25.000 i 40.000 persones, tot i que, probablement, aquestes estimacions inclourien població rural ocupada a temps parcial; FRANCH, *La sèderia...*, 104.

24. TORRÓ, *Proto-indústria...* El sistema gremial de la draperia alcoiana es va caracteritzar per un conflicte quasi permanent entre els gremis de paraires i teixidors. La creació de la Reial Fàbrica —la direcció de la qual s'identifica des dels seus orígens amb la del Gremi de Paraires— a principis del XVIII va posar en mans de l'oligarquia d'aquest gremi un poderós instrument de control sobre la resta dels oficis. L'enfrontament es va saldar amb la desaparició del Gremi de Teixidors el 1798.

25. F. Díez, *Viles y mecánicos. Trabajo y propiedad en la Valencia preindustrial*, València, Diputació, 1990, 100-103.

de monetització. Tampoc no coneixem com es distribuïa la matèria primera i com s'articulava l'acabat del teixit i la seua eixida al mercat.<sup>26</sup> Tan sols podem inferir, a partir de l'estructura institucional, que el grau de control de l'oligarquia sobre el procés era menor que en altres llocs, particularment en el cas de la draperia alcoiana.

La singularitat de la via valenciana potser es trobe, doncs, en el fet que el procés revolucionari que va marcar l'accés a la propietat d'aquests estrats burgesos exclosos en la pràctica de les vies d'ascens social de l'Antic Règim es va produir al mateix temps que l'activitat que havia estat l'origen de les seues fortunes va sofrir una profunda crisi que, en darrera instància, no va poder superar. La recuperació sedera a la dècada dels trenta es va fer sobre unes bases substancialment diferents a les del període que havia precedit la guerra del Francès. El fet més rellevant d'aquesta nova situació va ser la decadència del teixit, fruit d'un procés en què intervenen diferents factors: la pèrdua de les colònies americanes, les dificultats d'adaptar-se a la canviant moda provinent de França, la competència del cotó i, finalment, la dèbil mecanització.<sup>27</sup> Aquest darrer aspecte, escassament comentat, és d'una gran transcendència ja que, a diferència d'altres sectors tèxtils,<sup>28</sup> els telers *Jacquard* oferien un enorme avantatge tècnic, tant per l'increment de la productivitat del treball que comportaven com per la major qualitat dels teixits. El període posterior a la guerra Carlina va suposar una marcada especialització en el sector de la filatura, abocada, majoritàriament, a l'exportació. En aquestes condicions, i comptant com a únic avantatge comparatiu important l'abundància de matèria primera, no és gens estrany que la crisi de la pebrina reduïra notablement el pes de la sederia en l'estructura industrial valenciana fins a esdevindre un sector testimonial des de principis del segle xx. Des de la dècada dels quaranta, i davant d'unes escasses oportunitats d'inversió rendible a la indústria, la burgesia del bloc moderat centraria els seus interessos econòmics en la inversió agrària —aprofitant els patrimonis aconseguits amb la desamortització i les oportunitats d'un sector en reconversió— i en els negocis privilegiats amb l'estat que ells mateixos controlaven.<sup>29</sup> El disseny de la xarxa de ferrocarrils valencians que

26. L'únic autor que aporta algunes dades sobre la qüestió —en la línia del predomini de la relació salarial, amb els teixidors, almenys— és FRANCH, *La sederia...*, 112-113.

27. Per a aquestes qüestions, de nou, el punt de referència ha de ser FRANCH, *La sederia...* 121-155, especialment pel que fa a la dificultat de la manufactura valenciana d'adaptar-se a la moda francesa.

28. Particularment de la draperia, en què la mecanització del procés de teixit va ser tardana i tècnicament complexa, la qual cosa va fer competitiu el teixit manual fins les darreries del segle xix. J. CUEVAS, «Innovación técnica y estructura empresarial en la industria textil de Alcoi, 1820-1913», *Revista de Historia Industrial* 17, 1999, 1-40.

29. Des del nostre punt de vista, la progressiva radicalització democràtica i republicana d'un sector de la burgesia podria haver estat determinada per dues raons. D'una banda, pel descontent de la petita burgesia amb les polítiques moderades i per la cada cop més difícil harmonització dels interessos d'una classe obrera en procés de formació i de conscienciació amb la resta de sectors implicats en el procés revolucionari. D'una altra, cal tenir en compte, també, l'existència de determinats grups i sectors de la mitjana i gran burgesia que es veurien exclosos dels privilegis de situar-se a prop del poder establert. La trajectòria d'Agustí Albors, alcalde republicà d'Alcoi

comença a gestar-se des d'aquests moments, en constitueix una prova fefaent, com després comprovarem.

Sembla plausible, per tant, que la manca d'una autèntica empena industrialitzadora a partir del sector que millors condicions reunia per a fer-ho no puga ser atribuïda ni a la vitalitat de l'agricultura ni a una suposada defecció burgesa. Romeo indica que les raons hauran de buscar-se més en els problemes de la pròpia manufactura sedera. Així doncs, el programa liberal no sols no era incompatible amb el desplegament d'una industrialització capitalista, sinó que, almenys fins la dècada dels anys trenta, la tenia com un objectiu prioritari. De fet, el principal element de la praxi política liberal, la preocupació pel mercat de la terra, respon a les exigències de desbloquejar un dels principals factors que entrebancaven el procés. En el marc d'una economia amb un escàs grau de liquiditat i evidents dificultats de capitalització, la disponibilitat de la terra com a reserva de valor era una necessitat absoluta. L'experiència d'altres processos d'industrialització demostra que, com ja va assenyalar Lluch, la terra era un bé quasi líquid.<sup>30</sup> En efecte, la inversió en terres, en comptes de representar una alternativa a la industrial, pot ser considerada com a complementària. La terra, mitjançant la venda o com a garantia per a l'accés al crèdit, podia acabar convertint-se amb relativa facilitat en capital fix manufacturer. Així doncs, l'acumulació de propietats immobles —urbanes o rurals— a més de permetre una necessària diversificació de riscos, podia suposar un estadi en el procés d'acumulació industrial. En aquestes condicions, i davant les dificultats d'accedir a una propietat acaparada massivament per les elits de l'Antic Règim, l'opció de la desamortització i la desvinculació era imprescindible.

Mirant-ho des d'aquesta perspectiva és difícil, doncs, atribuir a l'agricultura els problemes de l'arrancada de la industrialització valenciana. Sobretot si tenim en compte que el procés de crisi i readaptació no és un fenomen exclusiu de les activitats manufactureres. El sector agrari també es va veure força afectat per les transformacions econòmiques i socials que van acompanyar la revolució liberal. Els productes que havien protagonitzat el gruix de les exportacions agràries valencianes entraran en crisi i tendiran a ser substituïts per altres. La seda o la barrella es veuran desplaçades en un primer moment pels productes derivats de la viticultura i, més tardanament, per la taronja. El conreu i la comercialització dels productes derivats del raïm és un dels temes pitjor coneguts en la història econòmica valenciana del segle XIX; a banda del clàssic treball de Piqueras és ben poc el que sabem d'aquesta activitat al llarg dels dos primers terços del segle XIX. El que sembla incontestable és el progrés de les terres dedicades a vinyes i de la producció de vins, aiguardents i panses al llarg d'aquest període, tot i que l'especialització de les diferents comarques arrancaria

---

mort a mans del proletariat en els successos del petroli el 1873, constitueix un bon exemple d'aquestes elits excloses; A. REVERT, *Agustín Alborn, entre la libertad y el orden*, Alcoi, Monte de Piedad y C.A., 1975.

30. P. HUDSON, *The Genesis of Industrial Capital. A Study of the West Riding Wool Textile Industry, c. 1750-1850*, Cambridge, University Press, 1986; LLUCH, *La via...*, 181.

de prou abans. La importància d'aquest conreu, eminentment de secà, hauria de provocar una revisió profunda de les explicacions actuals sobre l'evolució agrària valenciana, molt centrada en el regadiu.<sup>31</sup>

D'un altre cantó, la insistència en la vocació exportadora de l'agricultura valenciana ha provocat que no s'hagen atès adequadament els aspectes relacionats amb la formació d'un mercat intern de productes agraris. Així doncs, per exemple, la persistència d'una elevada producció de cereals no es pot entendre estrictament en termes de producció per a la subsistència sinó, sobretot, en la del proveïment dels creixents mercats urbans. El recurs a la importació de cereals —de l'exterior o d'altres parts d'Espanya— provocat per la relativa especialització de l'agricultura valenciana i, per tant, per la seua insuficiència per proveir els mercats locals, no ens ha de portar a la minimització dels circuits comercials de curta distància que, a més, probablement es trobaren fortament diversificats per la importància del tràfic de productes peribles com la fruita o les hortalisses.<sup>32</sup>

A més, alguns exemples locals —i particularment el cas alcoià— demostren que l'especialització industrial no era en absolut incompatible amb l'agrària.<sup>33</sup> Més bé a l'inrevés, es tracta de processos que tendrien a reforçar-se mútuament a llarg termini. A banda de les qüestions que ja hem comentat, resulta palmari que en l'evolució d'ambdós sectors juga un paper de primer ordre l'ús de la força de treball. En les condicions d'escassa especialització que predominen en la major part de les activitats manufactureres fins les darreries del segle xx, el recurs a la mà d'obra excedent de l'agricultura hauria de tenir un protagonisme destacat. El cert és que, tot i la presència molt estesa d'una agricultura rendista que regenerava parcialment les economies camperoles mitjançant diverses formes de cessió de la terra, el grau de desposseïció del camperolat i l'existència d'un elevat nombre d'actius adscrits al sector primari sense terres —ni pròpies ni arrendades— implica un important grau de salarització de les relacions laborals.<sup>34</sup>

31. J. PIQUERAS, *La vid y el vino en el País Valenciano (Geografía económica: 1564-1980)*, València, Alfons el Magnànim, 1981.

32. Una anàlisi local d'aquesta qüestió al llarg de l'edat moderna, però amb especial incidència a finals del s. xviii i principis del xix a TORRÓ, *Proto-indústria...*, 111-153. Per a una anàlisi més global, destaca J. SALOM, *Sistema urbano y desarrollo regional en la Comunidad Valenciana*, València, Alfons el Magnànim, 1992.

33. Aquesta interrelació positiva també ha estat plantejada per al cas de Catalunya. J. TORRAS, «L'economia catalana abans del 1800. Un esquema», J. NADAL, J. MALUQUER DE MOTES, C. SUDRIÀ i F. CABANA, *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, vol. 3, 1994, 13-38.

34. Segons les dades aportades per MILLAN, «Els inicis...», 142, el 1852 probablement entre un 60 i un 80% dels desposseïts —dades d'Oriola, Alzira i l'Horta de València, de major a menor grau— no conreaven terres. Un plantejament d'aquestes qüestions a J. MILLAN i S. CALATAYUD, «Formas de explotación y mercados de trabajo en la agricultura valenciana de regadío (1880-1930)», R. GARRABOU (coord.), *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación/Institut d'Estudis Menorquins, 1992, i dels mateixos autors, «Un capitalisme agrari amb 'rendistes' i 'camperols': una aproximació a la dinàmica de la societat local al regadiu valencià durant el segle xix», *Estudis d'Història Agrària* 10, 1994, 27-56.

A partir d'aquesta evidència hom podria bastir una allau d'hipòtesis que incidirien sobre la compatibilitat de les dues activitats. Per exemple, és molt probable que la major presència de petites explotacions sotmeses a renda —al regadiu, evidentment, ja que el secà seria tot un altre món— estiguera en relació inversa a les possibilitats alternatives d'ocupació. És a dir, un major grau de diversificació productiva que permetera l'existència de mercats de treball per a activitats no agràries —manufatura, construcció, etc.— incidiria sobre l'agricultura accentuant l'especialització de la mà d'obra i, alhora, encarint-la. Si suposem, al mateix temps, que aquesta possibilitat d'ocupacions alternatives generaria una menor demanda de terra, aleshores, la combinació d'aquests dos factors —en realitat un de sol— podria haver contribuït a un menor interès per l'explotació directa per part dels propietaris i, per tant, a la preferència per un arrendament amb unes millors condicions per als arrendataris.<sup>35</sup> Tot plegat, sense oblidar, per descomptat, l'existència d'una pràctica estesa de pluriactivitat. Per a una adequada comprensió d'aquest fenomen —tant des del punt de vista local com des de l'àmbit del país— caldria defugir els tòpics i conèixer millor l'abast real i el paper que jugava en l'agricultura l'explotació directa, sobretot en allò que toca als productes d'exportació.

És evident, doncs, que tot açò ens ha de portar a ampliar els nostres coneixements sobre la realitat industrial valenciana. Als darrers 20 anys hem assistit a una progressiva revisió de les dimensions i el paper de la indústria en l'evolució econòmica del segle XIX. Malgrat que la quantitat de monografies disponibles encara és massa reduïda, ja en tenim un nombre suficient com per tractar d'assajar la presentació sintètica dels seus trets més importants. Sense aquesta caracterització global i regional serà ben difícil avançar substancialment en la línia que estem plantejant.

### *La indústria valenciana, un assaig de caracterització*

Aquest apartat no pretén constituir un repàs sobre la totalitat dels mecanismes que van incidir en l'evolució industrial valenciana, tenint en compte, a més, que la major part dels processos presentats no tenen al darrere una base factual definitiva, i en alguns casos no se'n sap res, però sí que poden donar pistes sobre la interacció dels principals factors que actuaren sobre aquesta evolució.

35. Per als arrendaments, tot i centrar-se a l'Horta de València, destaquen els treballs de J. R. MODESTO, *A ús i costum de bon llaurador. L'arrendament de terres a l'Horta de València, 1780-1860*, Catarroja-Barcelona, Ed. Afers, 1998, i «La crisi agrària de principis del segle XIX a l'Horta de València (1807-1840): transformacions i actituds a una comarca d'agricultura intensiva», *Recerques* 37, 1998, 5-30. Amb tot, el tipus de documentació que utilitza no li permet aproximar-se a la qüestió des de la perspectiva indicada.

## EL PES DE LES ACTIVITATS MANUFACTURERES ANTERIORS

La localització d'activitats transformadores prèvies a la industrialització capitalista ha de ser motiu d'atenció perquè l'evidència històrica mostra que als llocs on des de l'edat moderna l'activitat transformadora ha estat significativa, ho ha continuat sent a grans trets quan es configura el mapa industrial valencià del segle XIX. Per tant, s'han de buscar les causes d'aquesta certa continuïtat geogràfica i productiva. La primera qüestió que cal deixar clara és la continuació de la presència sectorial —i de vegades també territorial— de la indústria entre, almenys, la segona meitat del segle XVIII i la culminació de la industrialització als anys seixanta del segle XX. Un repàs ràpid per l'estructura industrial-artesanal valenciana al voltant de 1750-1800 mostra la força de sectors com ara el paper, la llana, el cànem i lli, fusta, ceràmica, aiguardent i mòlta, és a dir, els que, a excepció de la seda i la metal·lúrgia, tenen molt a veure, a grans trets, amb la industrialització capitalista posterior.<sup>36</sup> Per tal d'analitzar la incidència d'aquesta continuïtat primer hauríem de traçar una mena d'evolució temporal o històrica orientada a constatar alguns fets que força sovint han estat deixats de banda: primerament, el pes i difusió de les activitats industrials, i en segon lloc, la trajectòria al llarg del segle XIX.

Pel que fa a la primera qüestió, com ja hem assenyalat, a la segona meitat del segle XVIII el País Valencià era la regió d'Espanya juntament amb Catalunya amb una presència de les activitats manufactureres més important. A més, aquesta presència tindria un caràcter difús per totes les terres valencianes, alhora que concentrat pel que fa a l'àrea d'influència de la ciutat de València. Així doncs, a les comarques del sud l'existència de ciutats mitjanes —amb una demanda local mínima i sostinguda—, amb una xarxa de comunicacions relativament integrada i amb la suficient «accessibilitat» als inputs productius, va permetre el desenvolupament i difusió d'activitats transformadores que de forma general van tindre continuïtat en el trànsit del segle XVIII al XIX —bé per l'embranchida de la demanda exterior, bé per l'impacte dels cultius comercials, com després veurem.<sup>37</sup> D'altra banda, la ciutat de València constituïa el centre mercantil i artesà del país, i la seua influència també abastava les comarques del nord des de temps anteriors. Un model d'activitat econòmicoespacial semblant al català pel funcionament d'un centre que coordinava els fluxos mercantils i industrials propis d'una gran ciutat, mentre que al sud els centres de mercat estaven menys concentrats. És a dir, de forma prèvia a l'impacte de l'agricultura comercial sobre el propi sector industrial, a tot arreu del país van perviure

36. Una relació sectorial completa de les activitats industrials valencianes de l'època a HERNÁNDEZ SEMPERE, «Indústria...», i a MARTÍNEZ GALLEGU, *Desarrollo...* D'altra banda, hi ha diverses fonts contemporànies que donen informació útil sobre l'activitat manufacturera al segle XIX, principalment a J. AZAGRA, «Noticia de la situación fabril valenciana a mediados del XIX según las fuentes de origen fiscal», *Estudios dedicados a Juan Peset Alexandre*, València, Universidad de Valencia, I, 1982, 185-198, així com F. GIMÉNEZ GUITED, *Guía industrial y fabril de España*, Barcelona, Impr. Luis Tasso, 1862.

37. J. SALOM I J. M. BERNABÉ, «Geografía de la industrialización alicantina», *Debats* 7, 1984, 16-25.

durant la crisi de l'Antic Règim tota una sèrie d'activitats determinants per al desenvolupament posterior. La clau d'aquesta importància pot estar en les economies d'aglomeració que van generar les activitats manufactureres al llarg del temps, i que serien especialment importants en diversos aspectes.

A més d'allò que ja hem assenyalat abans, l'estudi dels mercats de treballs —no tan sols els agraris sinó també els interns de la pròpia indústria, és a dir, les possibles transferències de mà d'obra intraindustrial, les migracions de mà d'obra especialitzada...— és important per acostar-nos a les vies de formació i capacitació del capital humà, basat principalment en l'aprenentatge acumulat. És aquesta una qüestió primordial per entendre el caràcter intensiu que en termes de mà d'obra ha tingut històricament l'economia valenciana, car, en absència de canals formals de transferència de coneixement —escoles industrials, d'artesans...—, l'experiència acumulada pot donar pistes per a explicar la pervivència sectorial i espacial de determinades activitats manufactureres que requerien certa capacitació professional.

La consideració de les activitats transformadores anteriors també és important perquè pot permetre detectar fenòmens relacionats amb els encadenaments cap endavant, és a dir, les relacions intraindustrials que es poden donar amb el funcionament d'un sector o activitat predominant en termes de diversificació. Hi ha prou exemples de demandes derivades dels propis canvis productius al si d'una branca industrial o bé de sectors que apareixen com a alternatives davant una circumstància de mercat o institucional adversa: el desenvolupament de la fabricació paperera i de cartonatges relacionada amb l'envasament i comercialització dels draps, l'aparició de les arts gràfiques a partir dels canvis tècnics de la papereria manual —totes dues a l'Alcoià—, la juguina de llauna a partir de la tradició llaunera de la foia d'Ibi per a l'envasament dels gelats, la fabricació de mistos en relació amb la producció de paper de fumar, el disseny de mobles arran dels tallers de fusta d'envasament de fruites, o la metal·lúrgia derivada de les activitats caldereres artesanes. És necessari esbrinar aquestes connexions tant des del punt de vista productiu i de mercats com, també, des del possible aprofitament del coneixement tècnic i la seua transferència.

Resulta també important rastrejar el desenvolupament d'activitats necessàries per a la manufactura relacionades amb la comercialització, per exemple la creació i acumulació de canals de proveïment de matèries primeres i xarxes de clients. El vessant comercial de la manufactura valenciana és també un aspecte poc estudiat, i el seu coneixement implicaria determinar exactament l'abast i funcionament dels mercats interns —valencians i nacionals— així com exteriors. L'ús compartit dels canals de comercialització per part d'activitats diferents —com en el cas de la tragneria o de les corresponsalies mercantils— ens ha d'informar al voltant de les raons de l'especialització productiva dels protagonistes de la industrialització. Una mostra d'aquestes informacions pot trobar-se en l'anàlisi dels canals d'informació utilitzats pels fabricants i petits empresaris —sobre les innovacions tècniques, sobre la situació i evolució dels mercats— així com la progressió en les formes d'apropament als mercats, la participació en mostres i fires o l'elaboració de catàlegs.

També és important aquest factor en relació amb la creació i difusió d'usos financers i d'intermediació que farien servir els empresaris industrials, ja que les escasses investigacions que han analitzat el vessant financer del desenvolupament industrial han revelat pràctiques comptables gens allunyades del que simultàniament estava produint-se a Catalunya i a d'altres àrees industrials d'Europa.<sup>38</sup> També, en aquest cas, cal suposar que aquests coneixements tecnico-financers haurien de ser adquirits mitjançant la pròpia experiència i l'aprenentatge continuat, si més no, fins a les darreries del segle XIX, quan l'aparició d'agents financers especialitzats facilitaria o abaratiria els intercanvis entre proveïdors, productors i clients.

Les primerenques zones industrials generarien un capital social acumulat especialment important quant a la formació de classes o grups socials i professionals que acostumen a actuar enquadrats en organismes i institucions amb accés als àmbits de decisió econòmica. Sobre aquest particular, les investigacions ens han donat una mica més de llum, sobretot pel que fa a la consideració del paper dels gremis o associacions professionals en el trànsit de la revolució liberal. Els exemples del Col·legi de l'Art Major de la Seda, la Junta de Comerç, la RSEAP, totes tres a València, o també la Reial Fàbrica de Draps d'Alcoi,<sup>39</sup> demostren l'actitud del naixent empresariat industrial valencià, força allunyat de postures immobilistes i més tombat cap a l'especialització i aprofitament de les possibilitats d'inversió. A banda de les més conegudes actuacions d'alguns d'aquests grups quant a la pressió sobre els àmbits de decisió —per exemple, pel que fa a la política aranzelària i bancària—, resulta molt significatiu valorar llur existència en relació amb la formació i capacitació del capital humà. Així, durant bona part del segle XIX —prèviament a la progressiva preocupació del poder públic sobre la formació de la mà d'obra a les darreries de la centúria— als llocs on hi havia un cert nivell d'organització del capital social representat pels cercles d'empresaris —a València i Alcoi, fonamentalment— funcionaren escoles industrials en bona mesura impulsades o finançades

38. Potser dels pocs sectors analitzats des d'aquest punt de vista primordialment financer al moment del seu naixement i desenvolupament hagen estat els del tèxtil i el paper alcoià, sobre els quals més endavant aprofundirem a través dels treballs de J. CUEVAS, *Los orígenes financieros de la industria de Alcoi, 1770-1900*, tesi doctoral inèdita, Universitat d'Alacant, 1999, «El papel de la banca en la primera industrialización valenciana. El distrito industrial de Alcoi durante el siglo XIX», L. GARRIGÓS i G. BLANES (COORDS.), *150 anys d'ensenyament industrial a Alcoi*, València, Universitat Politècnica, 2001, 405-477, i «Banking Growth and Industry Financing in Spain during the 19<sup>th</sup> Century», *Business History*, vol. 44, 1, 2002, 61-94. D'altres treballs ens donen informacions més o menys disperses, com ara l'exemple de La Maquinista Valenciana: A. ÀLVAREZ i altres, *De l'ofici a la fàbrica, una família industrial valenciana en el canvi de segle: La Maquinista Valenciana*, València, Universitat, 2000; o el calcer: J. A. MIRANDA, *Hacia un modelo industrial. Elche, 1850-1930*, Alacant, Diputació, 1991.

39. MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz...*; ROMEO, *Entre el orden...*; DIEZ, *Viles...*; PONS i SERNA, *La ciudad...*; C. RÓDENAS, *Banca i industrialització. El cas valencià 1840-1880*, València, 3 i 4, 1978, i L. TORRÓ, *La Reial Fàbrica de Draps d'Alcoi. Ordenances Gremials (segles XVI al XVIII)*, Alcoi, Ajuntament-Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1996.



privadament per aquests grups, que, així, compensaven les insuficiències tributàries i financeres de l'Estat.<sup>40</sup>

No cal dir que la valoració que al nostre parer s'ha de fer de l'existència d'activitats industrials anteriors no duu implícit un paradigma determinista, car no sempre aquelles activitats prèvies van implicar la seua reproducció posterior. Així, hi ha també exemples de manufactures que no van aconseguir crear externalitats que possibilitaren en un altre marc institucional, tècnic i de mercat, la seua continuïtat durant el segle XIX, per exemple la indústria tèxtil de les serralades de l'interior,<sup>41</sup> o la pròpia manufactura sedera de la capital, que després de la crisi es transformà en un sector més reduït i productiu. Tot i això, és important fer palès que l'estructura manufacturera valenciana dels segles XVII i XVIII es manté a gran trets al llarg del segle XIX, i en bona mesura és un reflex del mapa industrial posterior, ja al segle XX.

#### ELS MERCATS

No cal discutir la importància de la demanda i el mercat. La seua anàlisi ens pot donar claus al voltant de fenòmens com ara els fluxos de comercialització dels béns industrials, l'evolució dels preus i la capacitat de compra de la població, la incidència dels canvis tècnics o les decisions d'inversió del capital. Però, atesa la manca d'estudis microeconòmics sobre la qüestió, en termes generals podem dir que sobre la indústria valenciana del pas del segle XVIII al XIX van actuar diferents estímuls relacionats amb demandes específiques; principalment quatre, el pes i importància dels quals no va ser constant i va dependre tant de factors interns de la pròpia demanda com de la capacitat de l'oferta industrial d'adaptar-se a les transformacions del període. Serien: la demanda interior i/o nacional —consum privat i la demanda intraindustrial—, la demanda més específicament derivada de l'agricultura, la derivada del creixement urbà i el desenvolupament dels serveis públics i, finalment, la demanda lligada al sector públic. Òbviament les tres primeres són les més importants, per la seua relació amb la progressiva integració dels mercats interiors valencians i de la formació del mercat nacional, encara que com comprovarem no sempre és senzill diferenciar i valorar clarament els efectes d'uns i d'altres mercats.

*El creixement de la demanda interna*, valenciana i espanyola, pot relacionar-se bàsicament amb dos fenòmens: l'increment de la renda privada, i l'enca-

40. Aquesta hipòtesi queda desenvolupada a J. CUEVAS i L. GÁLVEZ, «Technical Education, Regional Industrialization and Institutional Development in 19<sup>th</sup> Century Spain», *V European Business History Conference (Knowledge and Business)*, Oslo, 2001. Al conjunt d'Espanya el cas català és el més estudiat, vegeu J. MALUQUER DE MOTES, *Tècnics i tecnologia en el desenvolupament de la Catalunya contemporània*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 2000.

41. J. L. HERNÁNDEZ MARCO, «La pañería como alternativa económica de las serranías del interior valenciano (siglos XVIII y XIX)», *Saitabi XXXVII*, 1987, 210-233; C. RODRÍGUEZ, «Historia de la Fábrica Giner», *La Fábrica Giner de Morella. De la industria textil a espai de futur*, València, Conselleria de Treball, 1992, 23-110.

denament dels processos d'industrialització. Pel que fa al primer aspecte, sembla raonable plantejar un creixement de la demanda de béns transformats de caràcter domèstic al llarg del segle *xiv* que recolzaria en activitats i sectors arrelats anteriorment i que de forma general —no sempre— van sofrir transformacions de caràcter capitalista. Aquesta circumstància obliga a acceptar d'entrada la hipòtesi d'un increment de la renda privada entre els decennis finals del segle *xviii* i, almenys, 1840.<sup>42</sup> Ens trobem ací amb un altre aspecte bàsic del passat industrial del qual desconeixem l'evolució, concretament la variable del consum. Sense dades ni informacions al voltant de la capacitat de consum de les unitats familiars resulta gairebé impossible determinar els llistats de renda a partir dels quals els efectes encadenats de la demanda oferien condicions de reproduir i ampliar la base industrial, tot i que sembla raonable relacionar —sense base fàctica, però— l'augment de l'ingrés agrari del segle *xviii* i sobretot, des de la segona meitat del segle *xix*, amb un increment de l'oferta transformadora, tal i com, per exemple, s'ha demostrat per a l'increment de l'ingrés agrari castellà del segle *xviii* i el seu impacte sobre la indústria catalana.<sup>43</sup> A més, l'acció de dues circumstàncies poden contribuir a acceptar el suposat increment del consum del mercat valencià, tant al segle *xviii* com després. D'una banda, des de les dècades finals del segle *xviii* és evident la creixent presència de béns industrials de consum importats, bé per la seua millor qualitat, bé pel preu més competitiu, tal i com reafirmen les dades d'importació i destí dels productes rebuts pels ports de València i Alacant.<sup>44</sup> A més, el creixement o el no-estancament de la base industrial local durant la primera meitat del segle *xix* es va basar directament en el consum intern, ja que és evident el manteniment d'activitats com ara la mòlta, l'elaboració del canem o la fabricació de draps, alhora que hauríem també d'afegir-hi —si es pogueren computar— els efectes sobre la renda interior del creixement d'activitats industrials orientades a l'exportació, com l'aiguardent o el paper.

D'altra banda, ja s'ha esmentat la importància que hauria de tenir l'encadenament derivat de l'evolució dels propis sectors industrials i la seua diversificació i progressió tecnològica, que van tenir durant la segona meitat del segle *xix* una incidència important pel que fa, sobretot, al mercat nacional. Així, per exemple, els canvis en les matèries primeres, components i formes d'energia —canvis a la filatura, als tintos, l'aparició del jute, l'increment de la boteria vitivinícola o de les indústries relacionades amb l'augment de la trans-

42. Sobre els conceptes de revolució del consum i revolució industrial, respectivament, vegeu N. MCKENDRICK, «The Consumer Revolution of Eighteenth-Century England», MCKENDRICK, BREWER i PLUMB, *The Birth of Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*, Londres, Europa Publications Limited, 1982, 9-33; i J. DE VRIES, «The Industrial Revolution and the Industrious Revolution», *The Journal of Economic History* 54, 2, 1994, 249-270.

43. F. RAMOS: *Pautas de consumo familiar y mercado en la Castilla Preindustrial*, tesi doctoral, Universidad de Valladolid, 2001, 295-304 i 309-311. La tesi és la següent: la revolució 'industrial' castellanoleonesa de les darreres dècades del segle *xviii* i la primera meitat del *xix* no va propiciar un posterior procés d'industrialització, però sí que va afavorir la indústria catalana en termes de creixement del mercat per la via de l'augment de la renda agrària.

44. HERNÁNDEZ SEMPERE, «Indústria...».

formació tabaquera,<sup>45</sup> el sorgiment del sector metal·lúrgic a Alcoi com a proveïdor de maquinària tèxtil i paperera... O bé l'exemple de la reconversió sedera, que assolí el paper de proveïdora de béns intermedis d'altres indústries nacionals, principalment la catalana.

Pel que fa a la *demanda derivada del sector agrícola*, el seu paper és un tema d'especial importància al país pels canvis tan importants que van succeir durant el segle XIX i que tindrien un impacte general sobre l'estructura socioeconòmica i per tant sobre la demanda, tant des del punt de vista de l'augment de l'ingrés agrari com dels canvis al si del mateix sector. Aquesta és una qüestió sobre la qual les informacions són més abundants, i per això caldria que des del camp de la història industrial s'analitzaren a fons les vies i mecanismes d'interrelació entre els dos sectors, establint alguna mena de quantificació i valoració de l'impacte agrícola sobre les activitats transformadores, i viceversa. Tan sols una observació superficial permet mostrar la importància del procés d'arrossegament entre l'impuls agrari i l'arrancada industrial.

Primerament, comencem a tenir un millor coneixement sobre el naixement i desenvolupament de la indústria metal·lúrgica, principalment la ubicada als voltants de la ciutat de València, així com també a Alcoi. Cap a 1840-1850, aquest sector era pràcticament inexistent al país, mentre que al 1900 hi ha instal·lades el major nombre de màquines de vapor de l'Estat —la major part emprades als regs per bombeig—, tot i que, òbviament, no totes aquestes màquines eren fabricades per empreses locals. De la mateixa forma incidiria la demanda de premses de vi, premses d'oli i els moderns molins d'arròs i màquines farineres, activitats industrials de què ja tenim evidències sobre la seua implicació amb les inversions agropecuàries i comercials.<sup>46</sup> Va ser durant la segona meitat del segle XIX que el desenvolupament dels conreus de regadiu van donar un primer i important impuls a la fabricació de maquinària —el primer vapor aplicat a l'ús agrícola va ser instal·lat a mitjan segle pel Marqués de Montortal a Carcaixent per al reg dels tarongers— que sols des de l'Exposició de Màquines i Motors Elevadors d'Aigua de València de 1880 i l'Exposició Agrícola de 1883 va prendre una clara dinàmica de creixement recolzada pels aranzels de 1892 i posteriors, fins als primers anys del segle XX.<sup>47</sup> No s'ha d'oblidar,

45. Paper, mistos, màquines picadores per a tot Espanya fabricades quasi exclusivament al País Valencià, concretament a *La Maquinista*.

46. Algunes referències sobre els mercats agraris destinataris de les indústries metal·lúrgiques: ÀLVAREZ i altres, *De l'ofici...*; J. PIQUERAS, *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*, Madrid, Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios, 1985; HERNÁNDEZ SEMPERE, «Indústria...»; E. MATEU, «Difusión de nuevas tecnologías en la agricultura valenciana, siglo XIX», *Agricultura y Sociedad*, 1993, 43-68 i S. CALATAYUD i E. MATEU, «Tecnología y conocimientos prácticos en la agricultura valenciana (1840-1914)», *Noticiario de Historia Agraria* 9, 1995, 43-67.

47. L'increment del nombre de tallers de foneries, de construcció de maquinària, de reparació i de caldereria mostren una evolució conjuntural de creixement i diversificació especialment important des de la Restauració, J. A. MARTÍNEZ SERRANO, *La formación de la industria valenciana, 1880-1913*, tesi doctoral, Universitat de València, 1977, 91-97. Sobre la maquinària agrícola exposada en ambdues exposicions hi ha referències a ÀLVAREZ i altres, *De l'ofici...*, 127-133.

però, que el sector va iniciar la seua arrancada durant la dècada de 1850, car hi ha suficients mostres d'empreses industrials de manyeria i caldereria operant a València especialitzades en la fabricació de sínies, vapors, i premses de vi i d'oli així com premses per a l'elaboració de pastes alimentàries.<sup>48</sup> Un altre aspecte a considerar sobre la mecanització del camp valencià i el seu impacte sobre el sector industrial rau en la necessitat de comptar amb un conjunt de treballadors especialitzats en l'ús de la maquinària de reg, especialment les bombes. Açò tindria efectes sobre el conjunt del mercat de treball, tant des del punt de vista salarial —millors retribucions— com de compatibilitat amb el treball agrícola. Sobre aquest punt no comptem amb excessives referències, però les existents ens parlen d'un procés en què tindrien força importància les pròpies empreses fabricants de la maquinària —mitjançant la instal·lació de tallers i oficines en les localitats agràries— i l'aprenentatge com a forma principal d'adquisició de la capacitat necessària.<sup>49</sup>

Un altre exemple del qual disposem d'alguna informació és el constituït pel desenvolupament de la indústria química relacionada amb els adobs, primer en relació amb la producció de calç i posteriorment de superfosfats, sols parcialment fabricats al país. Si bé l'impacte de l'ús intensiu dels adobs en l'agricultura va ser especialment intens durant les primeres dècades del segle xx, resulta evident que l'origen del fenomen s'ubica cap a 1840-1850 en relació amb l'inici de les importacions de guano americà i africà cap a València.<sup>50</sup> En un procés relativament conegut, el capital comercial de València, especialment representat pels Trènor i en menor mesura pels Llano-Morand i els Noguera, primer es va especialitzar en la comercialització de guano per a posteriorment acabar originant la pròpia fabricació d'adobs inorgànics i artificials des de la dècada de 1870 —convé recordar que alguns d'aquests cognoms d'empresaris valencians han estat tradicionalment vinculats per la historiografia al nucli dur de la burgesia local més agrarista. A banda d'açò, s'ha de tenir en compte que la demanda agrària també va actuar com a factor d'atracció de les principals i primerenques empreses químiques espanyoles, com va ser el cas de la Cros o la Unión Española. Finalment, encara que a començament de segle xx el sector químic valencià no pot considerar-se com un dels de major pes al conjunt estatal,<sup>51</sup> l'empenta de la fabricació d'adobs químics va estimular el desenvolupament d'una sèrie de branques destinades a proveir el mercat domèstic, com ara la producció de sosa, lleixiu o vernís.

48. MARTÍNEZ GALLEGO, *Desarrollo...*, 189-206.

49. CALATAYUD i MATEU, «Tecnología...».

50. Sobre aquesta qüestió són clarificadors els treballs de MATEU, «Difusión...», «La elección de las técnicas de abonado en el cultivo del arroz en Valencia (1840-1930)», *La fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Madrid, Argenteria, 1996, 255-271, i «La industria del nitrógeno y la agricultura española (1900-1936)», *Las transferencias tecnológicas a largo plazo en el ámbito mediterráneo*, Congreso Internacional, Montecatini, 2001; CALATAYUD i MATEU, «Tecnología...», i V. SOLER, *Guerra i expansió industrial: País Valencià (1914-1923)*, València, Diputació, 1984.

51. NADAL, «El desenvolupament...».

Igualment, les indústries papereres i de cartronatge, així com d'elaboració de sacs i caixes de fusta, van mostrar les implicacions entre els sectors agrícola i industrial, especialment pel que fa al transport i l'emmagatzematge. No hi ha referències seriadades sobre l'evolució i l'impacte real d'aquests sectors agroindustrials sobre el conjunt de la base industrial valenciana, però sembla raonable plantejar que si bé el seu desenvolupament va estar bàsicament motivat per la demanda agrària, igualment important va ser l'existència d'activitats manufactureres anteriors. En el cas de la producció i manipulació de fusta per fer caixes de taronges, és innegable la seua existència des de mitjan segle XIX a la Ribera aprofitant l'acumulació de capital i les instal·lacions de la fracassada indústria sedera,<sup>52</sup> així com la progressiva expansió i estandardització amb l'augment de les exportacions i l'impacte de l'articulació del mercat interior valencià mitjançant el transport de fusta per ferrocarril.<sup>53</sup> També, quant a la fabricació de sacs de jute, les implicacions entre els interessos agraris i l'existència de condicions i experiències prèvies va ser important. Així, des d'inicis de la dècada de 1870, l'expansió de l'elaboració de sacs de jute per a usos agraris, però també de cordes i lones, es va fer en detriment de les tradicionals activitats llenceres i sederes a l'horta de València, sent el cas més significatiu la fàbrica Trènor de Vinalesa, des de 1880 especialitzada en la fabricació de sacs per als adobs.

La *demanda derivada del creixement urbà i dels serveis* estaria relacionada estretament, a més, amb la progressiva integració del mercat intern valencià i el desenvolupament i millora de les vies de transport. Van ser precisament els sectors lligats a aquestes circumstàncies els que gaudiren del suport explícit dels grups urbans amb major poder i grau d'acumulació, no tan sols a la ciutat de València —l'aristocràcia financera, amb Campo al capdavant— sinó també a la resta de ciutats mitjanes del país. Per sectors —i tenint en compte la cronologia marcada per canvis institucionals que influïren sobre la planificació dels serveis urbans— tres foren els més afavorits: la construcció —amb els eixamples urbans com a element principal—, la metal·lúrgia, i les indústries auxiliars com les elèctriques i la producció de gas.

En el cas de la construcció poca cosa sabem del seu desenvolupament més enllà d'iniciatives aïllades, tot i que significatives quant a l'articulació de mercats locals o comarcals de proveïment de rajoles i materials de construcció —teules i algeps, per exemple—, així com la indústria auxiliar de la ceràmica. Sobre aquest sector hi ha referències més abundants que mostren com des de mitjan segle XIX sorgiren iniciatives empresarials importants tant a l'àrea industrial de València com a l'eix Alcora-Onda, entre les quals destacaren Mosaicos Nolla —València—, La Valenciana —Onda— i J. Morand i Cia. —Font d'En Carrós—, sobretot per les seues dimensions i per l'aplicació de maquinària

52. MARTÍNEZ GALLEGO, *Desarrollo...*

53. V. ABAD, *Historia de la naranja, 1781-1939*, València, Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos, 1984; J. VIDAL, *Transportes y mercado en el País Valenciano (1850-1914)*, València, Alfons el Magnànim, 1992.

sofisticada que implicava una certa divisió del treball.<sup>54</sup> Mancats d'estudis sectorials o monogràfics, sembla raonable plantejar el binomi «disponibilitat de matèries primeres-impacte dels mercats urbans i semiurbans» per tal d'explicar la creixent importància del sector, tot i que desconequem —almenys fins als primers anys del segle xx— l'abast dels canvis tècnics, de l'organització del treball i producció, així com el seu paper arrossegador d'activitats subsidiàries. Són prou més conegudes les vinculacions financeres i empresarials des de mitjan segle XIX de l'establiment de serveis com ara la canalització d'aigües o l'enllumenament per gas, i posteriorment per electricitat, de ciutats com València o Alcoi que la pròpia activitat industrial vinculada a aquests contractes i projecte.<sup>55</sup>

Altres casos són una mica més coneguts, com per exemple els efectes del desenvolupament del mercat interior sobre la indústria metal·lúrgica, en especial pel que fa a la demanda de material ferroviari, així com secundàriament i posterior, marítima. Així doncs, aquest fenomen va implicar una empenta evident sobre les primeres grans empreses metal·lúrgiques locals —La Maquinista Valenciana, Sociedad Vulcano, Talleres Gómez, Devis-Noguera i La Primitiva Valenciana—, sobretot des de 1860-1870. En alguns casos, determinades empreses d'aquests sectors —normalment fortament capitalitzats i ara sí, amb connexions amb el capital financer, local i forà— aconseguiren situar-se al mercat espanyol amb forta presència —La Maquinista, Talleres Devis— tot i que la tendència va ser la contrària, és a dir, forta presència dels grans grups nacionals —cas, per exemple, del sector elèctric. És clar que tota aquesta activitat industrial relacionada amb el transport es va produir fonamentalment durant la segona onada de creixement de la xarxa ferroviària, és a dir, la que des de la Restauració es va centrar en la construcció de línies secundàries, de via estreta i de transport urbà, ja que, com se sap, el sector metal·lúrgic valencià —i en bona mesura espanyol— no va participar de la construcció dels primers ferrocarrils a les dècades de 1850 i 1860.<sup>56</sup>

54. MARTÍNEZ GALLEGU, *Desarrollo...*, 168-176, pel que fa a l'enumeració d'un bon grapat d'iniciatives a tot arreu de les comarques centrals del país. Sobre el desenvolupament de la indústria ceràmica hi ha referències més abundants, vegeu E. CODINA, *Aportación documental a la historia de la Real Fábrica de loza fina de Alcora*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló, 1980; M. C. BADENES GOR, «La industria cerámica en Onda», *Saitabi* XV, 1965; C. MELIÀ, «La industria azulejera en la provincia de Castellón», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* 47, 1971; i, J. C. MEMBRADO, «La localització de la indústria taulellera a la Plana de Castelló», *Millars. Espai i Història* XVI, 1993.

55. En el cas de València, T. HERNÁNDEZ SEMPERE, *Ferrocarriles y capitalismo en el País Valenciano, 1843-1879*, València, Ajuntament, 1983; RÓDENAS, *Banca...*, 1978; I. AGUILAR, *El orden industrial en la ciudad. Valencia en la segunda mitad del siglo XIX*, València, Diputació, 1990; mentre que a Alcoi, J. CUEVAS, «Fabricants, comerciants i banquers. La formació de l'empresariat industrial d'Alcoi al segle XIX», *Recerques* 41, 2000, 75-106, «El papel...»; J. M. DAVILA, *Desarrollo urbano y planeamiento*, Alacant, Universitat, 1993.

56. Així, per exemple, la Primitiva Valenciana es va especialitzar des dels anys setanta del segle XIX en la fabricació de material ferroviari i tramvies per a la societat de Tramvies València-Torrent i la SVT: MARTÍNEZ SERRANO, *La formación...*, 93; ÀLVAREZ i altres, *De l'ofici...*; M. DEL ÁLAMO, *Constructores ferroviarios valencianos*, València, Set i Mig edicions, 1999; V. GIMÉNEZ CHORNET, *Ferrocarriles y tranvías. El inicio de los ferrocarriles y tranvías de vía estrecha en Valencia*, València, Diputació, 1999.

Per acabar, pel que fa a la *demanda del sector públic*, al País Valencià els efectes de la política borbònica del segle XVIII en allò referent a la promoció de la política industrial, sobretot en termes d'estímul cap a iniciatives privades —indústries assistides o de nova creació— o d'altres, no va ser especialment intensa, si exceptuem la instal·lació de la fàbrica de porcellana d'Alcora a càrrec del comte d'Aranda (1727), o l'establiment de dues fàbriques tabaqueres a València i Alacant en relació amb el monopoli estatal als inicis del XIX.<sup>57</sup> Ara bé, des del punt de vista dels efectes a més llarg termini de la demanda institucional, sí que hi trobem exemples d'indústries plenament capitalistes durant el segle XIX, l'origen de l'expansió inicial de les quals es troba estretament relacionat amb les comandes públiques, i, evidentment, amb la capacitat de resposta dels propis sectors manufacturadors.

Com a la resta d'Espanya, el mercat institucional valencià va estar fortament condicionat per circumstàncies estratègiques i fiscals, relacionat, a més, amb l'establiment de monopolis estatals. Així, s'ha de destacar el desenvolupament de tres manufactures que van gaudir, generalment durant el seu primer període d'expansió, d'un mercat relativament segur i regulat: la corderia, sobretot durant el segle XVIII, especialment relacionada amb les comandes de sogues per a l'Armada Reial de Cartagena i per als ports amb comerç protegit amb Amèrica, la papereria, i el tèxtil llaner, tots dos darrers casos amb una implantació especial a les comarques del sud.

En el primer cas, l'expansió de les activitats vinculades al cànem —principalment sogues però també de lones, eixàrcies i espadenyas—, sobretot a les comarques del nord i centrals, a redós de la demanda reial, va ser un element que contribueix a explicar la posterior especialització sabatera de determinades àrees del país. La sogueria castellanenca, per exemple, ja funcionava abans de 1748, data de començament de les vendes a l'Armada, i va tindre durant la dècada de 1790 la seua època de major expansió, propiciada, a més, per l'estructura de les explotacions camperoles fortament lligades a la renda com element vertebrador del desenvolupament agrari.<sup>58</sup> Tot i la retirada de la demanda pública durant els primers decennis del segle XIX, l'elaboració

57. Sobre les *Manufacturas Reales* i el conjunt de la política industrial estatal, J. HELGUERA, «Las Reales Fábricas», F. COMÍN i P. MARTÍN ACEÑA (eds.), *Historia de la empresa pública en España*, Madrid, Espasa, 51-87, 1991, «Empresas y empresarios manufactureros en la España del siglo XVIII», F. COMÍN i P. MARTÍN ACEÑA (eds.), *La empresa en la historia de España*, Madrid, Civitas, 115-140, 1996; i A. GONZÁLEZ ENCISO, *Estado e Industria en el siglo XVIII: la Fábrica de Guadalajara*, Madrid, FUE, 1980. Quant a la iniciativa d'Alcora per part d'Aranda, CODINA, *Aportación...* Quant a les fàbriques tabaqueres nacionals, L. GÁLVEZ, *La Compañía Arrendataria de Tabacos 1887-1945: Cambio Tecnológico y Empleo Femenino*, Madrid, LID, 2000; i M. J. TEDIDOR i T. HERNÁNDEZ, *La fábrica de tabacos de Valencia: evolución de un sistema productivo (1887-1950)*, València, Universitat de València, 2000, per a la de València; i C. VALDÉS, *La Fábrica de Tabacos de Alicante*, Alacant, CAM, 1989, per a la d'Alacant. Especialment vinculat al sector tabaquer va ser la fabricació de mistos, també controlada per l'Administració i que a finals del segle XIX, concretament en 1896, concentrava al país —especialment a València i a Alcoi— 1/3 de la producció espanyola, L. GARRIGÓS i altres, «Algunas consideraciones sobre los comienzos de la industria cerillera en España: el caso de Alcoi en el siglo XIX», GARRIGÓS i BLANES (coords.), *150 anys...*, 261-342.

58. Aquesta és la interpretació que sobre la relació entre la indústria i els conreus de cànem manté S. GARRIDO, «Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (s. XVIII-

artesanal del cànem subsistí durant tot el segle a la Plana castellonense i a València, encara que la política aranzelària posterior a les guerres carlines va deteriorar les possibilitats de transformació del sector en una indústria moderna a favor d'altres sectors com el jute, excepte la vall d'Uixó i la seua posterior especialització en la fabricació de sabates.<sup>59</sup>

Semblant és el cas de les empreses papereres alcoianes i valencianes al segle XVIII en relació amb les comandes públiques per al proveïment de les colònies americanes o, durant tot el segle XIX, la forta presència de draps alcoians en l'Exèrcit espanyol. Quant al primer cas, la fabricació paperera valenciana, especialment l'alcoiana, va començar de forma independent a l'impuls institucional, encara que sembla indiscutible el seu pes en la primera expansió.<sup>60</sup> A la ciutat d'Alcoi la producció es va iniciar cap a 1755, aprofitant unes condicions de partida òptimes: disponibilitat energètica i d'instal·lacions, mà d'obra familiaritzada amb l'ús d'artefactes hidràulics, matèria primera —drap— i xarxes comercials del tèxtil. Sobre aquesta base va actuar l'impuls de l'arbitrisme borbònic que pretenia fomentar la producció nacional per tal d'alleugerir la balança comercial mitjançant la substitució d'importacions —com a exemple val a esmentar les exempcions fiscals i administratives de la Reial Ordre de 1780 promulgada per Carles III, per tal de proveir la demanda estatal de paper d'escriptura amb producció pròpia, juntament amb els projectes per a monopolitzar la producció i comercialització de tabac a les colònies.<sup>61</sup> Així, les comandes de la Reial Hisenda van començar cap a 1766, i durant més de vint anys el paper valencià no va deixar de créixer —com ho demostren les dades de piles i tines en funcionament a Alcoi—,<sup>62</sup> encara que l'impuls públic també va tenir efectes positius sobre la resta de centres productors, Sogorb, Bunyol i València.<sup>63</sup> Aquesta circumstància va permetre l'expansió durant

xx), *Recerques* 38, 1999, 125-148; i que resulta més completa que la de V. SANZ, *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*, Castelló, Diputació, 1995, que vincula l'expansió del conreu quasi únicament a la condició de reialenc de les principals viles productores.

59. Sobre els orígens del sector del calcer a Castelló, en especial de les seues vinculacions amb la tradició artesana anterior: F. PEÑA RAMBLA, *Història de l'empresa Segarra*, Castelló, Diputació, 1998; R. VIRUELA, *La indústria del calzado en la provincia de Castellón*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura, 1988; i, J. A. YBARRA, «Silvestre Segarra Aragó (1862-1941)», E. TORRES (dir.), *Los 100 empresarios españoles del siglo XX*, Madrid, LID, 2000, 116-121.

60. Els inicis de la indústria paperera valenciana queden documentats en les clàssiques obres de J. VILAPLANA, *Biografías de tres alcoyanos ilustres*, Alcoy, Imprenta de Camilo Vilaplana (edició facsímil de 1984, Alcoi, Misèria i Companyia ed.); J. MOYA, *Libro de Oro de la Ciudad de Alcoy*, Alcoi, Família Moya-Bernabeu, 1992 (manuscrit de 1950), I, 88-163; E. CERDA GORDO, *Monografía sobre la industria papelerera*, Alcoi, Papeleras Reunidas, 1967; i posteriorment, R. ARACIL i M. GARCIA BONAFÉ, *Industrialització al País Valencià (el cas d'Alcoi)*, València, Eliseu Climent ed., 1974; i CUEVAS, *Los orígenes...*

61. Sobre els efectes de l'estanc de tabacs a Nueva España en el comerç valencià, V. RIBES, *Los valencianos y América. El comercio valenciano con Indias en el siglo XVIII*, València, Diputació, 1985.

62. CUEVAS, *Los orígenes...*, 119-122.

63. De les referències ofertes per RIBES, *Los valencianos...*, 182-183, d'exportació de paper cap a Amèrica de la Duana de València per a 1782, s'ha pogut identificar una presència majoritària de fabricants alcoians i de resmes enviades cap a Nueva España.



els darrers anys del segle XVIII —malgrat la crisi productiva i comercial dels darrers huitanta— i l'especialització en la producció de paper de baix gramatge, sense excloure l'elaboració de paper d'escriptura i cartonatges. Així, les dades disponibles sobre la producció alcoiana demostren que el mercat americà facilitat per les comandes públiques va ser decisiu en el definitiu assentament del sector i la seua continuïtat i renovació durant tot el segle XIX.<sup>64</sup>

En el sector de la draperia, de nou en el cas del districte alcoià ha de relacionar-se en part amb el mercat institucional, i no sols al seus inicis sinó també durant tot el procés d'industrialització capitalista que el tèxtil assumí durant el segle XIX.<sup>65</sup> Així doncs el sector va centrar bona part dels seus esforços en aconseguir comandes d'entitats públiques, especialment l'exèrcit. Les guerres carlines, així com de forma posterior la del Marroc, van alimentar aquest fenomen que la manufactura alcoiana va compartir amb la producció de Béjar, autèntica especialista en els draps destinats a l'exèrcit.<sup>66</sup> Els contractes individuals progressivament van deixar pas a la intervenció directa o indirecta de la Reial Fàbrica, que des de la dècada de 1830 va emprendre iniciatives tendents a agrupar l'acció dels seus membres, com per exemple dotar el sector d'una millor i més racional organització a l'hora de respondre a les comandes públiques. Per exemple, en 1848 la Reial Fàbrica va fomentar la creació d'una companyia en què figuraven els principals fabricants l'objecte de la qual era l'elaboració de draps i vestuaris per a l'exèrcit, i establint un òrgan o comissió de cinc membres que de forma permanent operaria a Madrid. D'aquesta forma la pressió clientelar passava a ser una de les armes a l'abast dels fabricants, la «cartelització» de la producció orientada a l'exèrcit feia disminuir els costos de transacció i, alhora, assegurava un nombre mínim de comandes —l'empresa va tenir continuïtat deu anys més tard, en constituir-se el 1858 en forma de societat anònima la Sociedad de Vestuarios para el Ejército-Real Fàbrica de Paños. Aquestes iniciatives col·lectives es conjuminaren amb la presència dels principals fabricants a la capital, com ara una mínima diàspora econòmica, especialment important durant les dècades d'eufòria de 1850 i 1860, i que reflecteixen, en definitiva, la importància del mercat industrial de caràcter institucional.

#### L'ORIGEN SOCIAL DE LA BURGUESIA INDUSTRIAL

No són moltes les informacions que específicament tenim sobre l'origen dels protagonistes de la transformació industrial, en especial durant la primera

64. El paper alcoià va tenir una evolució força positiva entre els anys finals del segle XVIII i la revolució liberal, una part de la qual ha de relacionar-se amb el sector públic: de les 100.000 resmes produïdes en 1795 amb 29 tines, es va passar a 156.000 i 60 tines a 1807 i a 165.000 i 69 tines en 1832; CUEVAS, *Los orígenes...*, 122.

65. ARACIL i GARCIA BONAFÉ, *Industrialització...*; L. TORRÓ, «Los inicios de la mecanización de la industria lanera en Alcoi», *Revista de Historia Industrial* 6, 1994, 133-141; *Proto-indústria...*; i CUEVAS, *Los orígenes...*, «Innovación...

66. R. ROS, *La industria textil lanera de Béjar (1680-1850). La formación de un enclave industrial*, Valladolid, Junta de Castilla y León, 1999, 220-222.

meitat del segle XIX, tot i que és força més conegut el marc general d'anàlisi, és a dir les conseqüències socials de la crisi de l'Antic Règim i de la revolució liberal.<sup>67</sup> En termes generals podem admetre que la crisi econòmica i institucional va suposar un progressiu relleu en el control dels mecanismes d'acumulació, en un procés en què la creixent mobilitat social va donar pas durant el primer terç del segle XIX a l'aparició de noves oligarquies econòmiques i socials en detriment de les elits privilegiades anteriors que basaven el seu poder en la propietat immobiliària explotada per la via contractual i en el benefici d'algunes prerrogatives econòmiques. La formació de l'empresariat industrial i mercantil ha de situar-se en el context d'aquesta transició, i la seua anàlisi ha de tractar de donar llum al voltant del seu origen, és a dir, ha de preguntar-se en primer lloc quins van ser els principals components socials de les iniciatives industrials, per posteriorment verificar el seu caràcter més o menys continuista respecte de la manufactura preindustrial. D'entrada, les informacions de què disposem —bàsicament referides a l'evolució de la burgesia comercial valenciana i alacantina— indiquen la presència del capital mercantil en la manufactura durant bona part del segle XVIII.<sup>68</sup> El vessant comercial de la manufactura preindustrial així ho requeria, com va ser habitual al conjunt d'Europa.<sup>69</sup> Com ara tractarem de resumir, les mateixes informacions també ens parlem del caràcter industrial d'una part significativa de les inversions d'aquesta burgesia mercantil durant el huit-cents. Però, tal vegada resulta poc valorat —si més no, poc estudiat— el paper de la pròpia indústria en la configuració d'un grup empresarial durant tot el segle XIX, així com l'acumulació de coneixement tècnic i productiu com a estimulador intern del sector.

Primerament, és relativament ben coneguda la formació des de la segona meitat del segle XVIII de grups urbans enriquits bàsicament pel control dels intercanvis vinculats al funcionament dels ports de València i Alacant, sobretot pel que fa a tres qüestions: d'una banda, la preeminència de les seues inversions mercantils, representada per la *casa comercial*; en segon lloc, és notori el pes que van tindre les comunitats de comerciants forans —no sols al XVIII sinó també al XIX— bàsicament estrangers i de la resta d'Espanya, i finalment, també s'ha destacat el paper jugat per les institucions que canalitzaren les demandes col·lectives dels comerciants, principalment la Junta de Comerç, la RSEAP, i el Consolat d'Alacant. Pel que fa a la qüestió de les inversions, es pot traçar un panorama, potser massa sintètic però alhora representatiu, en què una bona part de la burgesia mercantil urbana durant la segona meitat del segle XVIII

67. MILLAN, «Els inicis...».

68. FRANCH, *Crecimiento...*, *El Capital Comercial Valenciano en el Siglo XVIII*, València, Departament d'Història Moderna de la Universitat de València, 1989; MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz...*; E. GIMÉNEZ, *Alicante en el siglo XVII. Economía de una ciudad portuaria en el antiguo régimen*, València, Diputació, 1981; P. RUIZ, «El País Valenciano en el siglo XVIII: la transformación de una sociedad agraria en la época del absolutismo», R. FERNÁNDEZ, *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Barcelona, Crítica, 1985.

69. P. KRIEDTE, *Feudalismo tardío y capital mercantil*, Barcelona, Crítica, 1982; C. H. FEINSTEIN i S. POLLARD, *Studies in Capital Formation in the United Kingdom*, Oxford, Clarendon Press, 1988.

—i els exemples de València, Alacant i Alcoi són significatius— acostuma a barrejar els interessos comercials amb els més purament manufacturadors. Així, trobem comerciants-fabricants en els sectors industrials més importants, com ara el seder, el llaner i els de fabricació i transformació d'alcohols, sosa i cànem.<sup>70</sup> És a dir, el caràcter poc intensiu en capital d'aquests sectors, derivat de la seua estructura de treball no concentrat, així com la importància que en el seu desenvolupament tenia el proveïment i control de la matèria primera —en què el funcionament de les xarxes comercials i de corresponsals seria essencial—, explicaria la notable presència de comerciants en l'arrancada de la indústria valenciana. A tall d'exemple, durant les dècades finals del segle i fins els primers anys del XIX s'observa que el capital mercantil alcoià va contribuir significativament en la primera industrialització, tant des de la participació directa en la creació i promoció d'empreses industrials, com indirectament pel que fa a l'arrendament del capital fix, edificis hidràulics principalment. Així, entre 1770 i 1830 la contribució dels comerciants en la creació d'empreses industrials tèxtils i papereres va superar el 16% del conjunt de socis, mentre que vora un 30% dels edificis emprats per col·locar maquinària eren propietat de comerciants que els arrendaven als productors directes.<sup>71</sup> La manca de centralització, juntament amb la importància del cicle de rotació del capital circulant en la primera manufactura, feia que les inversions industrials dels comerciants formaren part inseparable dels interessos mercantils propis. Els acords interempresarials entre els fabricants i els comerciants en matèria de comercialització, proveïment i crèdit, conformaven una part essencial del desenvolupament manufacturer i feien difícil i estèril la distinció entre els interessos mercantils i els industrials. En un bon nombre de casos, els comerciants formaven part d'iniciatives industrials i aportaven el seu fons de comerç i els seus coneixements en el gir i la mediació, alhora que asseguraven uns acords relatius pel que feia a la provisió de béns comercialitzables —a més de col·locar-los en una posició avantatjosa quant a l'oferta de crèdit. A sobre, aquestes qüestions s'han també de relacionar estretament amb les inversions dels propis comerciants en propietats immobles, fet raonablement lògic tant des del punt de vista merament inversor —una font d'ingressos— com des del de la formació d'un patrimoni capaç de donar suport a les operacions futures de la companyia mercantil. Tots aquests fenòmens serien, d'altra banda, més importants en els casos d'Alacant i València, atesa la importància dels intercanvis portuaris.

Per tant, si s'admet que la contribució del capital comercial en la primera manufactura valenciana va ser apreciable des de 1750 tant directament com indirecta, el ben cert és que una vegada encetada la crisi de l'Antic Règim i la revolució posterior, les bases socials del capital comercial valencià van canviar notablement. Ara sabem que dins del marc general de relleu social

70. CUEVAS, *Los orígenes...*

71. Per al cas d'Alacant, vegeu GIMÉNEZ, *Alicante...*; per a Alcoi, CUEVAS, *Los orígenes...*; i TORRÓ, *Proto-indústria...*; i per a València, ARDT, «Datos...», «Las empresas...»; FRANCH, *El Capital...*; ROMEO, *Entre el orden...*; MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz...*

i econòmic que va suposar la revolució liberal es va donar alhora un procés de substitució quant a la burgesia mercantil, reflectit per la desaparició durant els primers dos decennis del segle XIX d'una sèrie de cases i dinasties comercials que havien estat operant en alguns casos durant tres generacions. Així, aquesta substitució es va donar entre les dècades de 1820 i 1850 aproximadament, com a conseqüència de la crisi comercial de l'inici del segle i de les diverses respostes donades des de l'àmbit mercantil.<sup>72</sup> El resultat, a gran trets, va ser l'aparició d'una relativament nova classe comercial que es va assentar sobre un ampli ventall d'activitats entre les quals cal destacar el comerç de cabotatge, la distribució de colonials i el proveïment del mercat interior nacional, el préstec, les fortes inversions en terra i propietat urbana, així com —i aquesta és la principal novetat del seu programa econòmic— l'encreuament entre la política i les finances quant a la planificació i desenvolupament dels serveis i obres públiques.

A més del moderantisme van ser les noves oportunitats d'inversió inherents a la conjuntura les que van canalitzar la participació comercial a la indústria durant bona part del segle XIX. Així, són força conegudes les contribucions de l'elit comercial valenciana en la creació d'un mercat financer organitzat que articulava les relacions entre els negocis privats i les contractes públiques, porta d'entrada per a molts components del capital comercial a la inversió industrial.<sup>73</sup> És important destacar, per tant, que la contribució comercial a la indústria valenciana va continuar sent significativa durant el segle XIX, sobretot en relació amb dues qüestions: d'una banda, l'acumulació de capital financer i comercial al voltant dels negocis públics i de les rendibles inversions agràries va permetre al principal grup de comerciants orientar una part del seu patrimoni cap a la indústria;<sup>74</sup> d'altra, resulta evident que els comerciants també estigueren presents en aquells sectors industrials no directament relacionats amb les noves oportunitats derivades del canvi institucional, com ara bona part de les iniciatives repassades els apartats anteriors —seda, tèxtil, indústries de molla, vitivinícoles... No resultaria senzill fer un repàs complet d'aquesta participació, però un apropament superficial demostra que el capital comercial també va contribuir decisivament a la no-desindustrialització de la primera part del segle XIX: des de les innovacions tècniques de la seda aportades per personatges del comerç com Trènor, Pujals o Dotres, als exemples de comerciants associats a professionals industrials i artesans dels camps de la molla, de la fusta o del

72. PONS i SERNA, *La ciudad...*; ROMEO, *Entre el orden...*; CUEVAS, *Los orígenes...*, «Fabricants...»; DIAZ, *Después...*; GIMÉNEZ, *Alicante...*

73. LLUCH, *La via...*; HERNÁNDEZ SEMPERE, *Ferrocarriles...*; RÓDENAS, *Banca...*; PONS i SERNA, *La ciudad...*; J. VIDAL, *Comerciantes y políticos, Alicante, 1875-1900*, Alacant, I. C. «Juan Gil-Albert-Cámara de Comercio de Alicante, 1987, «Creixement...».

74. Tot i que en molts casos aquestes inversions eren conseqüència lògica de les necessitats creades pels negocis agraris d'exportació o pel planejament dels serveis públics, tant durant l'època moderada com en la Restauració.

calcer, fins a la seua continuada presència en el tèxtil i el paper alcoià.<sup>75</sup> Com s'esmentava adés, també resulta relativament coneguda la participació mercantil en l'inici de sectors més intensius en capital i amb una cronologia gairebé posterior, com ara la metal·lúrgia, l'electricitat o les navilieres.<sup>76</sup> Tanmateix, la «continuitat» de les inversions industrials de la burgesia comercial —conjuminada amb la seua diversificació i ampliació sectorial— va haver de compatibilitzar-se amb una certa especialització del negoci comercial, sobretot pel que fa al desenvolupament del negoci estrictament financer i bancari, principalment des de la Restauració.

Ara bé, l'aspecte menys conegut al voltant de l'origen social de la indústria valenciana és el relatiu al paper que podria haver jugat la pervivència de manufactures anteriors, tant per l'existència de grups socials i professionalment organitzats com pel coneixement tècnic i productiu que això suposaria. Sobre aquesta qüestió les evidències no són moltes, però apunten que els canvis institucionals i econòmics —generalment, però no sempre, en termes de centralització de la producció industrial— no van suposar un relleu estructural de la base social del sector. Així, en determinades àrees i sectors amb tradició manufacturera sembla raonable admetre una certa continuïtat socioprofessional sotmesa als canvis inherents a la revolució, però que demostra un reclutament bàsicament endogen de l'empresariat industrial.<sup>77</sup> El grup té les seues arrels als mestres o artesans que durant l'Antic Règim controlaven la producció o la comercialització manufacturera, i va estar format fonamentalment per les capes més elevades del mestratge gremial, així com també per una part provinent de la força laboral en sentit estricte —operaris, bàsicament. El cas de l'empresariat d'Alcoi demostra, d'una banda, una continuïtat socioprofessional relativa del capital industrial durant el segle XIX respecte del set-cents, i, d'altra, una gradual especialització productiva de la pròpia manufactura. En aquest cas, per tant, s'observa que l'arrancada industrial de la primera meitat del segle XIX es va dur a terme amb un grau notable de continuïtat professional i familiar en les diverses branques productives desenvolupades des del segle XVIII, o fins i tot abans per al cas del tèxtil. Continuïtat, d'altra banda, no exempta d'incorporacions, substitucions posteriors, o totes dues coses alhora, com també va ocórrer a la draperia catalana.<sup>78</sup> En el sector tèxtil, el procés de diferenciació interna produït al si de la Reial Fàbrica des de la meitat del segle XVIII va possibilitar la formació d'un grup reduït de pareires i mestres fabricants amb

75. MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz...*; MARTÍNEZ GALLEGU, *Desarrollo...*; CUEVAS, *Los orígenes...*, «Fabricants...».

76. LLUCH, *La via...*; J. PICÓ, *Empresario e industrialización. El caso valenciano*, Madrid, Tecnos, 1976; HERNÁNDEZ SEMPÈRE, *Ferrocarriles...*; VIDAL, *Comerciantes...*; GIMÉNEZ CHORNET, *Ferrocarriles...*; MARTÍNEZ GALLEGU, *Desarrollo...*

77. MARTÍNEZ SANTOS, *Cara y cruz...*; TORRÓ, *Proto-indústria...*; CUEVAS, «Fabricants...»; MIRANDA, *Hacia un modelo...*

78. J. M. BENAUL, «Realidades empresariales y estructura productiva en la industria textil lanera catalana, 1815-1870», COMÍN i MARTÍN ACEÑA, *La empresa...*, 171-186.

major capacitat d'acumulació.<sup>79</sup> D'aquest grup van sorgir les dinasties tèxtils principals, que van protagonitzar la concentració industrial i la mecanització del filat des de 1819. D'altra banda, la fabricació paperera va tenir un grau de continuïtat major pel que fa a l'origen dels seus protagonistes, ja que la major part dels llinatges paperers del segle XIX havien començat les seues activitats durant la segona meitat del segle XVIII. A més, el caràcter predominantment endogen del reclutament empresarial va continuar durant tot el segle XIX, alhora que es va produir un procés d'especialització que tendencialment va significar una separació progressiva entre els interessos i els protagonistes mercantils i industrials. Aquestes evidències ens permeten traçar un panorama que completa la insuficient visió que tenim al voltant dels orígens de l'empresariat industrial local, i que planteja una trajectòria al llarg del segle XIX que estaria caracteritzada per una progressiva especialització professional i social paral·lela al mateix canvi productiu, i on cada vegada seria més habitual la incorporació d'elements provinents de les escales inferiors de la manufactura com a protagonistes d'iniciatives empresarials basades en el coneixement tècnic. Aquesta circumstància tindria més importància en aquells sectors relativament nous al país, on la manca d'un primer marc competitiu faria que les barreres d'entrada al sector no foren molt importants, cas de la metal·lúrgia, on hi ha evidències que demostren que bona part del primer empresariat d'aquesta indústria estava compost per calderers o manyans que decideixen crear un taller amb un mínim de capital.<sup>80</sup> Complementant aquesta especialització, les activitats mercantils anirien disminuint el seu pes, però atesos els sectors predominants al país mai no deixarien la seua presència i pes en el desenvolupament industrial.

#### L'EMPRESA INDUSTRIAL VALENCIANA I EL SEU ENTORN FINANCER

Si al llarg d'aquesta contribució hem insistit en la manca de recerca primària per tal d'aprofundir en algunes qüestions de necessari coneixement del passat industrial valencià, la història empresarial és un dels camps menys conreats i que requereix més atenció. A banda de la migradesa d'estudis sectorials o monogràfics sobre l'empresa valenciana, tampoc no hi ha un referent general de recerca que permeta fer-ne servir criteris unitaris i obtenir resultats homogenis. És per això que les següents línies s'han de prendre amb molta cura, car són el fruit de dades i referències disperses —que només en el cas d'alguns sectors en tenim informació seriada i de llarg termini.<sup>81</sup> Tanmateix, aquest problema

79. Des de l'absorció dels teixidors per part de la Reial Fàbrica a finals del segle XVIII va constituir una veritable associació patronal emparada en una estructura institucional de caràcter gremial; TORRÓ, *La Reial Fàbrica...*

80. DEL ÀLAMO, *Constructores...*; GIMÉNEZ CHORNET, *Ferrocarriles...*; ÀLVAREZ i altres, *De l'ofici...*

81. El nostre desconeixement sobre l'evolució empresarial —especialment la industrial— rau en la dificultat de plantejar recerques on el treball d'arxiu és imprescindible, sobretot mitjançant protocols notarials, registres mercantils i arxius privats, tal i com s'ha fet a Catalunya on ja es disposa d'un cens d'empreses que abasta tot el segle XIX.

resulta evident pel que fa a l'estudi del marc financer de les empreses industrials, ja que si bé és coneguda la trajectòria del sistema bancari valencià durant els segles XIX i XX, la literatura específicament financera ha concentrat els seus esforços en aclarir —de forma sobrada, cal dir-ho— l'estreta i aclaparadora connexió entre els bancs i les grans companyies ferroviàries i el finançament de les obres públiques.

Una primera via d'apropament a l'empresa industrial valenciana pot vindre de la mà de l'estudi de les conjuntures d'inversió i de la formació de capital, generalment representat per la creació de societats. Aquest no és el lloc per tal de valorar l'ús de fonts agregades per a la construcció de sèries de llarga durada, però el cert és que la inversió societària ens acosta al cycle vital de les companyies i constitueix un indicador útil per tal de configurar els trets essencials d'un cycle econòmic, tant conjunturalment com productiva.<sup>82</sup> Al País Valencià, el coneixement dels cycles d'inversió empresarial té una referència clau en l'aproximació agregada de Martínez Serrano, Reig i Soler,<sup>83</sup> encara que cronològicament sols abasta els darrers quinquennis del segle XIX i el conjunt del XX. A banda d'aquest treball col·lectiu, la periodització de les transformacions econòmiques del huit-cents és coneguda per altres variables, ja que la inversió empresarial sols ha estat analitzada a Alcoi i parcialment a la ciutat de València.<sup>84</sup> A partir de les informacions disponibles podem afirmar que la inversió industrial va experimentar un creixement sostingut des de les dècades finals del segle XVIII fins 1914, tan sols alentit durant breus períodes corresponents a conjuntures molt concretes, com ara la crisi dels anys huitanta del set-cents, els inicis del segle XIX, el període 1866-1870 i finalment els anys finals del segle XIX, especialment entre 1880 i 1895. Però, hi ha informacions suficientment consistents per a qüestionar o matisar els efectes negatius d'algunes d'aquestes conjuntures, per exemple la de les dues dècades inicials del segle XIX, que al districte industrial alcoià van ser de reorganització i fins i tot de lleuger increment, mesurat en termes de capital invertit i de nombre d'empreses creades. Aquest fet torna a evidenciar la necessitat d'estudis sectorials sobretot referits

82. A Espanya la recerca al voltant de la formació de capital empresarial va començar ben aviat, fet que actualment permet conèixer els cycles essencials del capitalisme nacional des del punt de vista inversor; T. JIMÉNEZ ARAYA, «Formación de capital y fluctuaciones económicas. Materiales para el estudio de un indicador: creación de sociedades mercantiles en España entre 1886 y 1970», *Hacienda Pública Española* 27, 1974, 137-185; G. TORTELLA, «El principio de responsabilidad limitada y el desarrollo industrial en España: 1829-1869», *Moneda y Crédito* 104, 1968, 69-84; *Los orígenes del capitalismo en España. Banca, industria y ferrocarriles en el siglo XIX*, Madrid, Tecnos, 1973; X. TAFUNELL, «Asociación mercantil y Bolsa», *Estadísticas históricas de España, s. XIX-XX*, Madrid, BEX, 1989.

83. «Fluctuaciones económicas y formación de capital: el caso del País Valenciano», *Investigaciones Económicas* 4, 1977, 145-187.

84. Per a Alcoi, CUEVAS, *Los orígenes...*; mentre que per a València, PONS i SERNA, *La ciudad...*, tot i que en aquest cas les dades serades només abasten els anys 1850-1870. Recentment cal destacar el treball de J. MARTÍNEZ GALARRAGA, *Un índice de Producción Industrial para el País Valenciano (1861-1913). Una primera aproximación*, memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 2002, que constitueix la primera exploració quantitativa de l'evolució de la indústria valenciana en el segle XIX.

a la primera meitat del segle XIX. D'altra banda, els períodes de major increment de la inversió industrial coincideixen amb allò que va ocórrer a la resta de l'Estat, principalment com a conseqüència de la major integració del mercat nacional que de forma progressiva s'anava produint durant el huit-cents —destacant els anys d'eufòria financera i mercantil de les dècades de 1850 i 1860 en què la millora dels transports terrestres i marítims va ser decisiva per a l'increment de les activitats manufactureres de les comarques valencianes—<sup>85</sup> i d'una regulació més favorable a la inversió. Posteriorment, durant la Restauració l'increment de la inversió arreu del país es va conjuminar amb un factor ja esmentat i de major importància, la progressiva diversificació de la manufactura atesa, fonamentalment, l'aparició de noves branques industrials.<sup>86</sup>

Pel que fa al tipus d'empresa més habitual —tenint en compte la dificultat de generalitzar atesa l'heterogeneïtat del sector—, dos foren els seus trets més característics, d'una banda, el seu caràcter familiar —reflectit jurídicament mitjançant formes personalistes d'associació—, i d'una altra, el predomini del capital circulant sobre el fix —tot i que la tendència temporal va ser la contrària. En aquest aspecte l'empresa industrial valenciana no es diferenciava gaire de la resta de l'Estat i d'Europa, com ha posat en relleu la recerca regional.<sup>87</sup> Ambdós aspectes són el reflex d'una mateixa realitat, el predomini dels sectors de béns de consum —poc intensius en capital— d'una bona part de la industrialització espanyola.

Com se sap, la limitació de la responsabilitat ha estat un fenomen tardà i minoritari en la història econòmica espanyola, ja que les societats anònimes sols van tindre una presència rellevant des de l'últim terç del segle XIX i vinculades a sectors molt determinats —banca, ferrocarrils, electricitat, etc. Al voltant d'açò s'han establert diverses teories que, a grans trets, es poden resumir en dues, respecte de la responsabilitat atribuïda als factors de l'oferta o els de la demanda.<sup>88</sup> Des d'aquesta perspectiva les formes personalistes de gestió van

85. PONS i SERNA, *La ciudad...*, 265 i ss.

86. Les dades d'inversió i creació d'empreses en MARTÍNEZ SERRANO, REIG i SOLER, «Fluctaciones...». Un bon exemple de diversificació industrial induïda pels efectes d'altres sectors líders es troba a la ciutat d'Alcoi, on la inversió de capital en sectors diferents al paper i al tèxtil va créixer del 3,2% del total entre 1831-1875, al 25,28% per al període 1875-1900, en què els sectors més beneficiats foren el metal·lúrgic, l'elèctric i el químic; CUEVAS, *Los orígenes...*, 340.

87. Un balanç sobre el paper de l'empresa familiar en el desenvolupament econòmic europeu: M. B. ROSE (ed.), *Family Business*, Aldershot, Edward Elgar, 1996; «Networks, Values and Business: The Evolution of British Family Firms from the 18th to 20th Century», *Entreprises et Histoire* 22, 1999, 16-30; M. CASSON, «The Economics of Family Firm», *Scandinavian Economic History Review* 47, 1999, 10-23. A Espanya hi ha prou referències del predomini de l'empresa familiar, algunes incloses al treball col·lectiu: COMÍN i MARTÍN ACENA (eds.), *La empresa...*, així com als treballs de Paloma Fernández, per exemple, A. COLLI, P. FERNÁNDEZ i M. B. ROSE, «National Determinants of Family Firms Development? Family Firms in Britain, Spain and Italy in the Nineteenth and Twentieth Centuries», *Entreprise and Society*, en premsa. Una caracterització general a COMÍN i MARTÍN ACENA, *Los rasgos...*

88. En el primer cas les restriccions legals establertes —sobretot entre 1847 i 1868— no feien sinó correspondre's amb una classe empresarial mancada d'esperit innovador i incapaç d'escometre empreses de gran abast. Aquest plantejament en el fons manté un reconeixement implícit del



demostrar una major efectivitat, perquè s'adequaven a uns mercats reduïts i inestables, alhora que aprofitaven l'absència de rígids controls —accionistes—, sobretot en termes de finançament i inversió a llarg termini. Així doncs, al País Valencià la unitat productiva familiar va poder trobar en la forma col·lectiva d'associació una via suficientment versàtil per tal de créixer i desenvolupar-se.<sup>89</sup> La senzillesa dels seus mecanismes de funcionament va donar a aquest tipus de companyies la suficient flexibilitat per a operar en un mercat força fluctuant i condicionat per la renda agrària. La possibilitat de tornar a reiniciar les operacions després de la mort del fundador de l'empresa per mitjà únicament de la liquidació formal dels béns de la companyia, i el fet de poder modificar el projecte empresarial en qualsevol moment segons les alteracions del mercat eren bones mostres d'aquesta versatilitat. A més, les formes personalistes de gestió permetien compensar la menor capacitat de generar economies d'escala —atesa la seua dimensió financera— per mitjà dels mecanismes d'extramercat. Tanmateix, el coneixement personal i l'encreuament de relacions endogàmiques i professionals podien contribuir a fer disminuir els costos de transacció —força elevats al conjunt de l'economia espanyola al segle xx. A banda d'això, també les companyies comanditàries foren utilitzades per la indústria local per tal de suplir les dificultats organitzatives de les societats anònimes. Com ha assenyalat García López,<sup>90</sup> la divisió en les societats comanditàries entre socis industrials i socis capitalistes va permetre formes de gestió molt semblants a les anònimes, encara que sense els seus feixucs mecanismes de control. Les informacions de què disposem del conjunt de l'aparell productiu valencià confirmen aquestes afirmacions, almenys fins als primers anys del segle xx, quan la transformació de la base industrial i les majors necessitats financeres van donar com a resultat un progressiu increment de la responsabilitat limitada, que no va ser predominant fins a la tercera dècada del segle.<sup>91</sup>

---

paradigma neoclàssic, car adopta una postura universalista i unívoca respecte del concepte d'eficiència. En el segon, s'insisteix en l'adaptació del teixit empresarial al volum i la naturalesa de l'economia espanyola, sobretot quant a la demanda d'intermediació.

89. Tal vegada no cal aquest tipus d'aclariment, però és obvi que les excepcions més importants d'aquest esquema general van ser les grans companyies ferroviàries de mitjan segle, fortament vinculades a les activitats financeres, i que per la seua naturalesa i objecte social forçosament havien de ser societats anònimes i amb una divisió orgànica de funcions: HERNÁNDEZ SEMPERE: *Ferrocarriles...* Ara bé, és important destacar que els efectes d'arrossegament directes que va tindre la construcció de les primeres línies ferroviàries —excepte la construcció de les màquines— van haver d'estimular sectors locals com ara la fusteria, la manyeria, la construcció, etc., en què l'empresa familiar va ser predominant.

90. J. R. GARCÍA LÓPEZ, «Las sociedades colectivas y comanditarias en la dinámica empresarial española del siglo XIX», *Revista de Historia Económica* XII, 1, 1994, 175-184.

91. MARTÍNEZ SERRANO, REIG i SOLER, «Fluctaciones...». La indústria tèxtil d'Alcoi va fer servir les companyies comanditàries per tal de recaptar sumes elevades de capital sense recórrer a la formació de societats anònimes (CUEVAS, *Los orígenes...*, 348-355), tot i que la forma jurídica predominant de les empreses familiars fou la col·lectiva. Igualment s'ha comprovat en la indústria il·licitana del calcer (MIRANDA, *Hacia un modelo...*) com en la major part del teixit industrial valencià (MARTÍNEZ GALLEGU, *Desarrollo...*).

L'últim aspecte a tractar és el relatiu al marc financer que la indústria i les empreses industrials van tindre al seu abast, analitzat molt prompte per la literatura. Els pioners i valuosíssims treballs de Roselló i Bono, Tortella, Ródenas i Hernández Sempere<sup>92</sup> ens han fornint un coneixement exacte de la formació del primer sistema financer modern al país des de la dècada de 1840, alhora que han contribuït a explicar les vinculacions de l'elit de la burgesia valenciana amb negocis fortament lucratius, com ara la participació en els contractes públics o el disseny i explotació de les línies ferroviàries. Així, a gran trets, el sistema bancari valencià liberal —representat bàsicament per la Sociedad Valenciana de Fomento (1846) i per la Sociedad de Crédito Valenciano (1858)— va fonamentar el seu funcionament en tres elements primordials, el finançament dels interessos ferroviaris, les obres públiques com ara el port de València, i, finalment, l'extensió del crèdit comercial i dels mitjans de pagament. Convé recordar, a més, que aquesta primera xarxa bancària es va completar amb les sucursals que el Banc d'Espanya va obrir a València i Alacant (1858), en clara confrontació emissora amb els bancs locals, com a prova del fort control institucional exercit al sector financer. És coneguda l'evolució d'aquestes institucions arran de la crisi financera de 1864-1866 derivada d'un ventall de factors entre els quals es compten la conjuntura internacional, les dificultats del Tresor Públic i l'excessiva dependència dels interessos ferroviaris. Si bé la crisi no va significar la fallida immediata de les societats de crèdit valencianes, el descens de les seues operacions —retirada massiva de fons, descens dels passius, de la rendibilitat, realització de la cartera, etc.— va preparar el camí per a la seua dissolució pocs anys després. Ara bé, quina va ser en termes generals la contribució d'aquests bancs al desenvolupament econòmic valencià i més concretament l'industrial? Es pot afirmar que el primer sistema financer local va tindre una contribució força positiva almenys en dos aspectes: primer, perquè va finançar en bona mesura l'establiment de la xarxa ferroviària, fet que per ell mateix ja constitueix una fita indefugible —una altra qüestió és si les companyies ferroviàries eren rendibles o no. Segonament, perquè va implicar la mobilització d'una quantitat gens menyspreable de recursos privats, factor essencial pel que fa a la provisió de mitjans de pagament i l'extensió del crèdit comercial, qüestions de gran importància en el context financer espanyol del segle XIX. Per contra, les limitacions d'aquestes primeres societats bancàries foren també notables, sobretot les institucionals i les derivades del seu propi caràcter fundacional. Així, no sembla que la seua participació en el finançament d'activitats industrials no estrictament relacionades amb el ferrocarril fóra important —en especial pel que fa a l'assistència a mitjà i a llarg termini— fet corroborat pel seu curt abast territorial.<sup>93</sup> Aquesta darrera circumstància ha

92. V. ROSSELLÓ i E. BONO, *La Banca al País Valencià*, València, 3 i 4, 1973; TORTELLA, *Los orígenes...*; RÓDENAS, *Banca...*; *La Banca Valenciana: Una aproximació històrica*, València, Diputació, 1982; HERNÁNDEZ SEMPERE, *Ferrocarriles...*

93. De fet, només el Crédito Valenciano va obrir una sucursal fora de la ciutat de València, precisament a Alcoi, que va funcionar entre els anys 1859-1868.

de ser tinguda en compte, sobretot perquè constitueix un element essencial per a valorar justament el paper jugat per aquestes institucions. Posteriorment, ja a la Restauració, els efectes de la crisi dels anys seixanta s'havien de deixar notar inevitablement. Malgrat la fundació d'alguns bancs durant els anys de 1880 (Peninsular Ultramarino, Provincial Valenciano i Regional Valenciano), la seua fugacitat i el seu caràcter especulatiu, en algun cas, van impedir-ne la continuïtat. Així doncs, de prop de quaranta bancs i societats de crèdit existents a Espanya durant la dècada de 1890, cap d'ells no era valencià ni operava al país, i les úniques institucions financeres o creditícies locals eren les caixes d'estalvi —que en principi no semblen les institucions més adients per al finançament d'activitats industrials.<sup>94</sup> I això en un moment de fort desenvolupament bancari —públic i privat— al conjunt de l'Estat, fet que va tindre continuïtat durant les dues primeres dècades del segle xx amb la novetat de l'aparició de les xarxes de sucursals dels grans bancs nacionals.<sup>95</sup>

Per tot allò que s'ha analitzat fins ara, però, restarien preguntes sense resposta pel que fa a l'assistència financera d'una part important del teixit econòmic, tant industrial com agrari, que quedarien fora de l'abast operatiu i cronològic de les institucions analitzades. T. Hernández Sempere<sup>96</sup> havia advertit sobre aquesta circumstància, que força a ampliar el propi concepte de negoci bancari al conjunt d'agents especialitzats entre els quals destacaven els banquers particulars, juntament amb els comissionistes, els corredors i els comerciants especialitzats en el gir d'efectes. Durant el segle XIX —i amb arrels anteriors— al conjunt del país es va configurar una xarxa financera paral·lela a les societats anònimes que va resultar essencial en l'assistència als sectors productius, i que

94. La tardana aparició de les caixes, així com el seu propi caràcter fundacional —vinculat principalment a l'auxili de les classes populars— fan raonable plantejar que la seua contribució al finançament industrial fóra molt limitada. Tot i això, disposem d'informacions disperses provinents d'aquelles caixes ubicades en centres urbans que ens parlen d'un cert suport al finançament industrial mitjançant el crèdit comercial i fins i tot crèdit industrial a llarg termini, com va ocórrer a Elx, Alcoi i, en menor mesura, València; MIRANDA, *Hacia un modelo...*; CUEVAS, *Los orígenes...*; A. O. CANTERA i altres, *La Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Valencia. Su historia y su obra, 1878-1978*, València, Caja de Ahorros, 1979. D'altra banda, durant bona part del segle, va funcionar a la ciutat de València un mercat oficiós de valors controlat pels corredors de comerç —convertit en borsí el 1887. En ell es negociava majoritàriament valors públics i, en menor mesura, valors locals. Ara bé, l'hegemonia de les empreses familiars i poc intensesives en capital va propiciar mecanismes de finançament a llarg termini més relacionats amb l'autofinançament i l'endeutament bancari. Sobre el funcionament del mercat borsari valencià amb perspectiva històrica: J. MALDONADO CHIARRI, *Agencias de Cambio y Bolsa y Corredores Colegiados de Comercio*, València, 1971, «Precedentes de la Bolsa de Valencia», *20 años de la Bolsa de Valencia. Antecedentes, presente y futuro*, València, Fundación Manuel Broseta, 2000; i, A. CRUAÑES, *Antecedentes histórico-informativos en la creación de la Bolsa de Valencia*, València, Bolsa de Valencia, 1985; centrats en l'activitat dels corredors. Una primera aproximació a l'índex borsari valencià fins a 1936, J. CUEVAS, «Una primera estimación histórica del índice bursátil de Valencia, 1887-1936», *VII Congreso de la Asociación de Historia Económica*, Saragossa, 2001.

95. RÓDENAS, *La Banca...*; Diversos Autors, *La Banca Privada en Aragón, Valencia y Murcia entre 1920 y 1935*, Bilbao, BBVA, 2000. De fet als primers anys del segle xx els nous bancs valencians no foren especialment importants, a excepció del Banc de València, fundat l'any 1900.

96. HERNÁNDEZ SEMPERE, *Ferrocarriles...*

va comptar amb les corresponsalies com a mecanisme d'expansió regional i nacional.<sup>97</sup> Les funcions principals d'aquests agents privats serien dues: primer, la provisió de mitjans de pagament i l'assistència al crèdit comercial a curt termini, i, en segon lloc, el finançament industrial a més llarg termini, complementat també amb l'assessorament i orientació empresarial. Les estimacions disponibles revelen que durant la segona meitat del segle XIX el nombre de banquers i cases de banca particular s'incrementà, representant entre el 6 i el 10% del total nacional.<sup>98</sup> Ara bé, la migradesa d'investigacions sobre el finançament de les empreses valencianes del segle XIX no ens impedeix constatar l'existència de mercats locals de liquiditat que constituïren tota una oferta financera prèvia a l'estructura bancària i que va anar especialitzant-se a mesura que s'adaptava a la demanda. A la ciutat de València hi ha referències disperses d'empreses industrials que feien servir els serveis d'aquests agents financers, per exemple, la Sociedad Industrial el Cid (1847), La Maquinista (1867) o Talleres Devis (1891), coincidint amb l'existència de cases especialitzades en els descomptes d'efectes i les imposicions —amb precedents al primer terç de segle.<sup>99</sup> Però és important constatar aquest fet als altres centres industrials, com ara Elx, on la indústria espanyola es va finançar mitjançant crèdits comercials i crèdits productius a llarg termini, tots dos serveis facilitats per agents privats,<sup>100</sup> com també era habitual a Alcoi. La indústria tèxtil i paperera alcoiana feia servir gairebé els mateixos mecanismes —crèdit comercial, paper mercantil negociable i autofinançament en forma de reinversió de beneficis— des de finals del segle XVIII, ja que el monopoli financer que els agents privats van tindre a la ciutat només va començar a canviar des de la instal·lació en 1884 d'una sucursal del Banc d'Espanya.<sup>101</sup>

En definitiva, la recerca sobre l'entorn financer de l'empresa industrial des dels inicis del segle XIX ha de completar el nostre coneixement sobre el paper del sistema bancari institucional. Des d'aquesta perspectiva el debat plantejat fa dècades sobre si els bancs van constituir el mecanisme de mobilització de capitals cap a l'agricultura i les obres públiques deixant de banda la indústria no sembla el camí més adient per tal d'acostar-nos a la significació empresarial de la industrialització. Així doncs, sembla més raonable i pot ser més útil analitzar

97. Aquest fet és ben conegut a Europa i, en menor mesura, a Espanya. En tots dos casos la recerca regional i local ha posat en relleu el paper exercit per les xarxes financeres informals en el finançament de la primera industrialització. Per a un repàs de l'estat de la qüestió en la literatura europea i espanyola, CUEVAS, «Banking...».

98. T. HERNÁNDEZ SEMPÈRE, «Crédito y banca privada en el período de consolidación del capitalismo en el País Valenciano (1840-1880)», AZAGRA, MATEU i VIDAL, *De la sociedad...*

99. PONS i SERNA, *La ciudad...*; ROMEO, *Entre el orden...*

100. MIRANDA, *Hacia un modelo...*

101. CUEVAS, «El papel...», «Banking...». Si bé els primers anys del segle XX implicaren l'inici del declivi dels banquers privats atès el fort creixement i expansió de la gran banca nacional, l'any 1922, segons el Cens de Banquers elaborat pel Banc d'Espanya, el nombre d'oficines bancàries al País Valencià era de 166, de les quals 127 (76,5%) eren de banques particulars i sols 39 (23,5%) eren de bancs en forma de societats anònimes, i alguns d'aquests banquers mobilitzaven recursos per damunt dels principals bancs valencians com el Banc de València.

les necessitats financeres inherents a la industrialització des del costat de la demanda i tractar de relacionar els canvis productius de la manufactura al llarg del segle XIX amb les respostes oferides des de l'oferta financera. Aquest enfocament permet entendre millor l'aparentment feble estructura bancària valenciana, en coincidència amb el tipus de requeriments de les empreses i sectors protagonistes de la transformació industrial.

### Conclusions

A pesar dels avanços realitzats als darrers anys, l'estudi de la indústria valenciana i de les seues relacions amb l'agricultura es troben encara molt lluny del que seria desitjable. El període revolucionari encetat als començaments del segle XIX va conèixer una sèrie important de transformacions que van determinar en gran mesura molts dels trets que defineixen el País Valencià actual. Hem vist com l'opció agrarista de la burgesia moderada va ser el resultat d'un procés que, tot i que en sabem massa poques coses, no sembla en absolut predeterminat per alguna mena de fatalisme ineludible. A més, al mateix temps, l'evolució de l'economia valenciana no exclouïa un particular tipus de desenvolupament industrial que —sense allunyar-se molt dels patrons dominants a d'altres llocs— va permetre, a llarg termini, la configuració d'una societat plenament capitalista.

De cara a proposar una agenda de recerca, caldria posar en primer terme què és el que entenem per «industrialització capitalista». Sense aclarir bé aquest concepte és fàcil acabar caient en simplificacions. En aquest sentit, entenem que el capitalisme suposa una relació econòmica en què els productors directes es troben separats dels mitjans de producció. Ara bé, açò és el resultat d'una complexa evolució que ni és lineal ni és mecànica. No n'hi ha prou amb la pèrdua de la propietat de la terra. L'exemple valencià és suficientment esclaridor: la subordinació del treball al procés de reproducció i valorització del capital pot donar-se —independentment del sector econòmic a què ens referim— de formes molt diverses sense que totes elles suposen l'aparició d'una acumulació plenament capitalista. És a dir, ni la concentració de la propietat de la terra, *tout court*, presuposa la proletarització massiva i uniforme de la població agrària, ni, tampoc, la presència d'una gran quantitat d'activitats manufactureres impliquen la transformació global de la societat. Així doncs, més que la identificació mecànica de la realitat amb determinats patrons preestablerts, el que volem proposar és una guia de recerca per a la caracterització d'un *procés històric concret*.

Volem començar, doncs, per posar davant de tot la mateixa revolució liberal. És cert que aquesta és el resultat d'una sèrie de canvis socials però, alhora, també en provoca uns altres que són difícils de menystenir. Així, i pel que fa a la indústria concretament, en sabem molt poc sobre la influència dels canvis institucionals sobre el teixit manufacturer valencià. Caldria aclarir qüestions com ara la influència sobre les activitats financeres i comercials, les

repercussions dels canvis en matèria de fiscalitat sobre l'articulació del mercat intern, la desarticulació i reorganització dels tradicionals marcs d'enquadrament social en l'àmbit econòmic, l'estructura de les empreses i les vies d'accés a la informació —tant respecte als mercats com a les innovacions tècniques—, i, finalment, sobre l'organització dels mercats de treball industrial i sobre la formació de la mà d'obra. A més, és necessari aprofundir en les conseqüències de la revolució sobre la formació de les noves classes socials. En aquest cas, sols la recerca local ens pot informar sobre les opcions de la incipient burgesia industrial i les seues preses de posició concretes, així com la seua participació en les noves oligarquies. A l'últim, hauríem de conèixer millor les característiques i actituds de la classe obrera en formació. Probablement aquest siga un dels dèficits més notables en la historiografia valenciana. No sols no tenim a penes informació sobre l'evolució dels nivells de vida —salaris, renda, consum, nivells d'alfabetització, comportaments demogràfics diferencials, etc.—, sinó que tampoc no tenim una idea concreta de la seua participació en el procés revolucionari i de quina manera hi va poder influir.

D'altra banda, tampoc no disposem d'una visió clara sobre les afeccions que els freqüents episodis d'inestabilitat política i els enfrontaments armats poden haver tingut sobre l'evolució econòmica. Això és tan vàlid per a l'agricultura com per a la indústria. Per aquesta raó, i deixant a un costat els estudis monogràfics, seria interessant disposar d'estimacions globals i sectorials que delimitaren la trajectòria dels diferents indicadors —preus, producció agrària i industrial, etc. Tot i que no considerem aquesta feina com a prioritària, és evident que ens permetria traçar un panorama general en què inserir els resultats d'altres recerques. Així mateix, cal omplir un altre dels buits més notables: el de la història empresarial. Tan sols amb l'estudi d'empreses i sectors concrets, parant especial esment a la seua estructura i les seues relacions externes i internes, podrem fer-nos una idea de l'abast de les transformacions econòmiques i de les seues repercussions socials.

Com hem apuntat al llarg de tot el treball, ens sembla que les relacions entre l'agricultura i la indústria haurien de constituir un capítol destacat d'aquesta agenda de recerca. Volem insistir, sobretot, en les vies de complementarietat. Ací, ha de tenir un paper destacat la força de treball. Per això caldrà una visió holística que partesca necessàriament, no sols de l'anàlisi de les formes de producció, sinó també dels patrons de reproducció social. No cal insistir, per exemple, en l'enorme paper de la mà d'obra femenina en les formes de treball protoindustrial i en els primers estadis de la industrialització, qüestió pràcticament desconeguda al nostre país. La caracterització dels mercats locals de treball és, per tant, ineludible. Així mateix, resulta especialment important l'anàlisi de la formació del treball, les vies de transmissió de coneixements tècnics i la capacitat d'assimilació de les innovacions; qüestions que afecten tant l'agricultura com la indústria i que poden explicar les vies de transferència d'unes activitats productives a unes altres.

En darrera instància, és imprescindible atendre a la dotació de recursos naturals. La revolució liberal va suposar la configuració d'un model concret

d'apropiació i utilització de la natura que va adquirir unes connotacions particulars en el cas valencià. La manca de recursos energètics, per exemple, representa un dels factors més importants a l'hora d'entendre les dificultats d'implantació de determinades activitats. A més, l'enorme transformació del camp valencià va suposar un notable impacte que té, ara per ara, uns perfils imprecisos i que, a llarg termini, ha determinat les vies de canvi i readaptació posteriors. No en sabem res, o molt poc, sobre la sostenibilitat energètica i material de les transformacions econòmiques. Caldria, doncs, inscriure aquest camp d'estudi —en què seria particularment útil l'aproximació arqueològica— com una de les qüestions a explorar en el futur.

En definitiva, i a banda de tots aquells dèficits que ja hem anat apuntant al llarg del treball, proposem una sèrie de vies de recerca que complementen algunes de les mancances que la investigació històrica no ha cobert satisfactòriament, sobretot a causa dels paradigmes que hi han predominat. Tot i que aquest treball s'ha centrat fonamentalment en la indústria, entenem que cal inserir l'anàlisi d'aquesta activitat en la de la totalitat social. La indústria ha estat concebuda com una mena d'agent passiu en l'evolució històrica valenciana, creiem que potser fóra necessari començar a atorgar-li un cert paper protagonista.